

ALEXA KÁROLY

Emigráció, irodalom? It is over...

2024. JÚNIUS 5-ÉN...

...meghalt András Sándor. A költő, az 1956-os emigráns, amerikai egyetemi tanár, a forradalom egyetlen valamirevaló irodalmi antológiájából sem hiányozható költemény, Az ASAK beadványa az ENSZ-hez, szerzője, aki utolsó idejét Nemesvitára elvonulva töltötte. Távozása különösebb visszhangot nem keltett, ugyanis sem haláláról, sem búcsúztatásáról barátai nem kaptak értesítést. Pályatársa, Kemenes Géfin László, a magyar emigrációs irodalom alighanem legnagyobb, de mindenképpen a legeredetibb „eposzának”, a Fehérlófiának a költője is úgy ment el, hogy arról az itthoni irodalmi élet nem értesült, halála napját sem tudjuk, 2022 decemberében volt (lehetett), celldömlői temetésén – ha igaz – tucatnyian voltak jelen; nem tudjuk, hol lakott végső idejében, csak azt, hogy teljes egyedüllétben, azaz: társától is különválva, és még csupán annyi hírlett, hogy angol nyelvű könyveket rendel folyamatosan, és a telefont sem veszi föl, ha esetleg valaki kinyomozná a számát. Sipos Gyula, aki Albert Pál néven, félszáz évig a magyar irodalomnak mondhatni örlelke volt Párizsban, s akinek Alkalmak című kritikái kötete felér egy modern magyar irodalomtörténettel, és aki egyben a legújabb francia szellemi törekvéseknek is fáradhatatlan közvetítője volt, teljes magányban és nincstelenségben halt meg tavaly, talán áprilisban, állítólag szomszédjai temették el, s írásos hagyatékának roncsai valami Párizs környéki bódéba keveredtek ki...

Mindhárman kilencven év körüliek voltak s mindhárman ötvenhatos emigránsok. És most, András Sándor halálának hallomásos híre csöndes szigorral enged megfogalmazni egy állítást, amit régóta sejtettünk, de valahogy eszünkbe sem jutott eddig kimondani, hogy ...

...ezeket a mostani éveket, ennek a legutóbbi negyedszázadnak a végső szakaszát ezentúl úgy kell számontartanunk, hogy... most fejeződött be a magyar emigráció irodalmának a története.

AMIT KELTEZHETÜNK...

...1956-tal, aminek kezdetét számíthatjuk a második világháború elvesztésével és Magyarország megszállásával..., de visszább is léphetünk akár a Trianon környéki évekig, sőt, ha tetszik, a 48–49-es szabadságharc bukásáig, akár még tovább is az idő mélyében Rákóczi rodostói íródeákjáiig, Mikes Kelemenig...

És ez ellen a drámaian végleges állítás ellen, hogy vége, vége, nincs tovább..., úgy érzem azok a nagyon kevesek sem tiltakoznának, a nyolcvanhat éves Sárközi Mátyás és a kilencvenéves Gömöri György Londonban vagy a kilencvenet betöltő Nagy Pál Párizsban, akik mind elcsöndesedettebben (de azért Magyarországon olykor-olykor felbukkanva) figyelik a világot, azaz: az „otthont” és

az „itthont”. Mégis súlyos állítás ez, jól tudom. Sőt lesznek – és legyenek is – akik provokációnak minősítik. Ám amikor tudomásul vételét javaslom, ugyanakkor szeretném tudomásulvételre, sőt elfogadásra javasolni azt az állítást, sőt ítéletet is, hogy a magyar irodalom egy olyan mulasztással terhelte meg önmagát évtizedek óta, pontosítva: az irodalom tudata – az irodalomtörténet és a kritika – olyan űrt hagyott be- és kitöltetlenül, aminek korrekciója nélkül a XX. század második felének (össz)magyar históriája sem tárgyalható érdemben.

NINCS MIT KERTELNI...

...fel kell fedeznünk végre a magyar emigráció irodalmát. Végre, azaz utólag. Nem kritikai méltatásokban, hanem a történeti filológia eszköztárát mozgósítva. Forráskutatás és történetmondás legyen egyszerre. Mögötte: a kutató szenvedély és az empátia. Ez a mi „ismeretlen birtokunk”... Megtalálván és bejárván nemcsak művészeti értékekkel leszünk gazdagabbak, hanem talán valamivel közelebb kerülünk történelmi mentalitásunk megértéséhez is: mit is jelent az, hogy „bujdosó magyar”...

Tehát mostantól fog eldőlni végleg, hogy miként ajánljuk az emlékező jövőnek Kemenes Géfin, András Sándor, Sípos Gyula életét és művét. És folytathatnám a közelmúlt elhunytainak névsorát a remek teológus költő Szabó Ferencsel, aki csak a minap, két éve hagyott itt bennünket kilencvenegy esztendősen; és sorolhatnánk tovább, Dedinszky Erikával ugyanekkorról, ő nyolcvanévesen távozott, Faludy Györggyel, akit az 1956-os emigráció emelt nagy patrióta versek költőjévé, ő kilencvenhat évet élt és 2006-ban halt meg, végleg hazatérve. És tovább, tovább... 2018-ban nyolcvannyolc évesen távozott – halála szinte oly visszhangtalan volt, mint irodalmi működése – Kibédi Varga Áron, alighanem egyike a klasszikus európai műveltségbe legbeágyazottabb magyar irodalmároknak. És íme: a mindentudó és mindent megíró Határ Győző, aki tíz nappal élve túl szeretett feleségét, Piroskát, 2006-ban, kilencvenkét évesen hagyta végleg az enyészetre legendás wimbledoni lakhelyét, a Hongriuscule-t. Ez a halála éve a svájci illetőségébe soha belenyugodni nem tudó Major-Zala Lajosnak (76), az összmagyar Csokonai Kör alapítójának (még a „komonizmus” vége felé), a magyar erotikus költői nyelv rögeszmes gazdagítójának, aki hévízi házáat zalai kovács öregapja műhelyeként és a francia csúcsborok rezidenciájaként rendezte be. És 2008-ban fejezi be földi útját az a baloldali történész és publicista, aki kilencvenkilenc életévéből hetvenet emigrációban töltött (a magyarhoni szellemi emberek közül legtöbbit), Fejtő Ferenc. És aki felködlik a messzeségből, és – talán – az összmagyar vers csúcsainak közvetlen közeléből, Bakucz József, aki hatvanegy évesen halt meg 1990-ben, vajh’ hány magyar dolgozott rajta kívül amerikai atom tengeralattjárón?... 2018-ban hal meg az újabb kori magyar(-francia) avantgard atyamestere, aki utóbb kitűnő memoáíró lesz, Papp Tibor (82), valamint az a Kabdebó Tamás (84), aki alighanem az egyetlen magyar könyvtáros volt Guyanában... 2020-ban nyolcvanöt évesen ment el Ignácz Rózsa fia, Makkai Ádám, aki sok éven át Ha-

waii-ban élt magyar költőként és nyelvtudósként és egy évre rá innen a szomszédból, Bécsből (a beszélő nevű) Bujdosó Alpár is, nyolcvanhat évesen... Jó Ég, most villan be... hiszen az idei esztendő legelején költözött el végleg a nyolcvankilenc éves Ferdinándy Gyurka, ahogy mindenki nevezte, ama képtelen geográfiai háromszögből, aminek sarkai Puerto Rico, Miami és a Sashegy... És a többiek, a többiek... És aki nemcsak alakította az emigráció szellemi életét – évtizedeken át a Szabad Európa és az Új Látóhatár vezetőjeként –, hanem meg is örökölte, Borbándi Gyula kilencvenöt évesen halt meg, 2014-ben. Jó emlékezni rá: mélyen jelképes esemény volt, éreztük már ott és akkor is, hogy ő nyitotta meg a 2010-es Könyvhetet. S nehogy feledjük: még a múlt évezred, azon belül is a pártállami idők vége táján, 1984-ben egyszerre mentek el a legújabb kori magyar emigráció szellemi vezérei, Szabó Zoltán (72) és Cs. Szabó László (79), s 2000-ben követte őket nyolcvanhét évesen Gombos Gyula. És idézzük külön mondatban azt, akinél többet és láthatatlanabban senki nem tett ott, ahol kellett és lehetett: Csicsery-Rónay Istvánt, akitől 93 megélt esztendő után, 2011-ben búcsúztunk el a rákospalotai temetőben. És amire már csak néhányan emlékeznek: az ő Occidental Press-e adta ki a Korunk szellemi körképét 1961-ben, ami – ki tudja már, milyen csatornákon bejutva – egy korszak felvilágosítását végezte el. Újra összekötve a legjobbaink által képviselt magyar szellemet az európaival. És végezetül az írók vitathatatlanul legnagyobbjai, mondhatni az egyedüliek, akik áttörték a kirekesztettség néma évtizedeit: Márai Sándor (1989) és Wass Albert (1998), az előbbinek 89, az utóbbinak 91 év adatott, azaz ennyit engedélyeztek nekik maguknak...

Emigrációs partecédulák. Talán még üzennek az újabb magyar időknek.

AMIT ÁLLÍTANI KÉNYTELENEK VAGYUNK AZ AZ, HOGY...

...a magyar szellemi élet a rendszerváltozás utáni – mind elnyúlóbb – emberöltő alatt nem mutatott nagy igyekezetet arra (decensen fogalmazva), hogy az elvesztett világháború majd az elbukott forradalom után a nyugatra csapódó politikai hullámok menekültjei által felhalmozott szellemi javakat begyűjtse és legalább – post festa – a jövőnek megőrizze. Ez a közöny a mindenkori politikai hatalmat is jellemezte-jellemzi. Természetesen a virtuális „örökségnek” ebben a meghatározhatatlan halmazában nemcsak az esztétikum értékei (lettek volna – lennének...) megismerendők, majd nyugtázandók, hanem a filozófiáé, a teológiáé, a historiográfiáé, a műtörténeté, a nyelvtudományoké (stb., stb.) is.

Nyilvánvalóan nem egy – mondjuk Illyés-i szóval – „szóemelő” dolgozatnak (a filológia és az esszé, a memoár és a publicisztika kesze-kusza „mezsgyéiről”) a dolga ennek a korszakokon és földrészekon átnyúló kulturális Atlantisznak a feltárása, de egy-két szempontot talán érdemes felvetni – most: a végső pontra eljutva és onnan visszatekintve. Indoklásul a helyzetnek és ajánlásul a továbbiaknak. Nézzünk egy kétségbevonhatatlanul hiteles állapotképet. 1992-ben ezekkel az (az ő stílusára egyébként kevésbé jellemző) emelkedett mondatokkal kezdi előszavát Borbándi Gyula az általa létrehozott, írjuk csak le: egyszemélyes

alpmű, a 830 oldalt kitevő Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia nyitó lapjain: „A Magyarországon 1989 óta végbement eseményeknek, az ország függetlensége és önállósága helyreállításának, a szabadság és a demokrácia győzelmének örvendetes és biztató következményei közé tartozik a hazai, a kisebbségi és a diaszpórában élő magyarok közötti határok leomlása, az elszigeteltség megszűnése és az érintkezés zavartalanává válása. A nemzettest részei mind közelebb kerülnek egymáshoz és nő az egymás alaposabb megismerésének az igénye is. Mind Magyarországon, mind a vele szomszédos országokban növekvőben van a nyugati magyarok szellemi munkája és teljesítményei iránti érdeklődés”. Harminckét éve leírt optimista mondatok, ám az előszó vége felé, amikor a szerző adatgyűjtésének nehézségeiről beszél, ott egy rövid megjegyzés: „A lexikonban szereplő személyek jelentős hányada már nem él.” Már akkor sem élt... Hangsúlyozzuk, hogy a lexikon anyaggyűjtésének határai: 1945 és 1991 decembere.

UGYANAKKOR – NÉZZÜNK KISSÉ HÁTRÁBB – ...

...Borbándi Gyula volt az, aki 1985-ben, a magyar emigráció történetének életrajzát megírva és minden ellenvéleménnyel számolva, megteszi a lehető legradikálisabb állítást, kimondva, amit minden érdekelt akkor is (és azután is...) sejtett és mégis hártott: hogy a magyar politikai emigráció megszűnt... Megszűnt létezni. Abban a történelmi pillanatban ért véget, elveszítvén sorsának legitimációs, sőt szabadjon ezzel a fellengzős kifejezéssel élni, üdvtörténeti alapját, amikor 1978. január 6-án a Szent Korona visszakérült Magyarországra. Az „amerikai néptől a magyar népnek”, mint azt a visszaszármaztatók hangsúlyozták. Arra a kisdéd „protokolláris” tényre oda sem neszelve, és szó mi szó, ezt mi magunk sem tudatosítottuk, akik megrendülten és emelkedett lélekkel néztük a parlamenti közvetítést, hogy az „átvételen” a „magyar népet” bizonyos Apró Antal képviselte, akinek vérmocskos szellemujjai még ma, félszázad múltán is... bele-belekavarnak a magyar belpolitika légterébe... A politikai emigráció derék öregemberei ekkorra már valóban légüres térbe kerültek, de az írók és a tudósok, a szellem és a művészet letéteményesei tették a dolgukat továbbra is – ám/és ahogy mentek az évek, ők is mind észrevehetőbben engedték át magukat-műveiket valami természetes tompultságnak vagy éppen megmagyarázhatatlan derűlátásnak... És íme egy emlékezetes mondas 1978-ból. Kovács Imre, aki a népi baloldal legradikálisabb és talán legokosabb képviselője volt itthon is, meg Amerikában is, egy interjúban azt nyilatkozta, hogy Magyarországról most már nem vándorolna ki, de azért most még nem is tér(ne) vissza. Temetésén két év múlva magyar szó nem hangzott el. (Ha igaz...)

Mindenesetre Borbándi optimizmusa 1992-ben nem volt indokolatlannak mondható. Ámde azután, ahogy mi itthon mind mélyebben kínlódtuk bele magunkat abba a „szabadságba”, amit az ezredfordulós világszellem egy Európa széli kismemzet számára létkeretként kijelölt, inkább a közöny, a közömbösség vagy, olykor bizony, az ellenérzés vált uralkodóvá azokkal szemben, akik egy is-

meretlen, egy beláthatatlan tartományból jelentkeztek. Merem leírni, ahogy sok itthoni pályatárs – bizonyos szorongással is – érezte: a jussukért. Az emigráció költői, írói és esszéistái, akik tették a dolgukat 1978 előtt és után és utóbb, 1989-90-et követően is, megkísérelték az igazodást a rendszerváltozási idők magyar belviszonyaihoz. Anyanyelvük terepére visszatérvén úgy gondolták, közönségre-közösségre, s talán hazára is letek. Némelyek – mi tagadás – nem mindig vették tekintetbe az itthoni viselkedési reflexeket, az itthoni irodalmi kataszter, azaz kasztrendszer belviszonyait. Némelyek kevésbé igyekeztek úrrá lenni azon az elhivatottság-érzeten, ami többeknél göggé szigorodott, azaz ami alighanem morális kompenzációként engedte megélni az érzelmi tehetetlenség évtizedeit... Mindenesetre az új helyzet őket is új szerepek keresésére kényszerítette – ahogy minket, itthoniakat is, valamennyiünket. Arra már csak utalva, hogy éppen akkor kezdett példátlan mélységbe alászállni a magyar irodalom presztízse, amikor (többek között) az egyik fő feladata lett volna a nem magyarországi irodalmak korábbi évtizedeinek testvéries „integrációja”. Ha utólag, hát utólag. Bizony, bizony, helyénvaló itt a többes szám: mert nemcsak az emigráció, hanem az utódállamok magyar irodalma is – néhány indokolt vagy kevésbé értelmezhető „névtől” eltekintve – messze távol maradt az itthoni történeti-kritikai „kánon” keretein (ha ilyenről érdemben egyáltalán beszélhetünk...).

DE HÁT MI IS VOLT AMA RÉGI SZEREP...

...amit emigrációs íróinknak tulajdoníthatunk? Ami abban az egy, de még inkább két emberöltőnyi időszakaszban, az elszakadás idején, formálódott ki és állandósult, a tudatban „mindörökre” érvényesen (hiszen még a nyolcvanas években sem hihettük, hogy holnapra vége lesz a szovjet birodalomnak), ami az elbukott forradalmat követő meneküléssel vette kezdetét. Mi az a szerep, amit sokuk tudatosan, következetesen és hangfogó nélkül, prózában, versben, értekezésben képviselt, de mindannyian magukkal a létükkel, az egzisztenciájukkal? Ez a szerep nem volt más vagy kevesebb, mint ami az itthoni hatalom legitimációját, politikai-ideológiai megalapozását minden pillanatban, minden személyes és kollektív sorsalakulásban cáfolta, elutasította, hazugsággá nyilvánította és a politikai bűnöket annak nevezte, amik: bűnök. Elfelejtethetetlenek és megbocsáthatatlanok. Az emigráció a hatalom számára azt jelentette –

HOGY 1956...

...és ami ehhez értelemszerűen kapcsolódik: az ország szovjet megszállása. A nemzetelvű beszéd számára a tabuk tabuja. Az emigráció a magyarság és a magyarországi rezsim számára maga volt az „emlékezet”, az „élő tilalomfa” az elemi magyar érdekek védelmében. Ez a szimpla magyarázata annak, hogy a magyarországi hatalom számára elképzelhetetlen volt olyan politikai beszédhelyzet, ahol a diskurzusban részt vettek volna az emigrációs képviselői, közéjük sorolva és nem is nagyon hátra az írókat is. Itt azonban azt mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy az emigráció nemcsak hű maradt a forradalomhoz, hanem azt is, hogy az emigráció legjava szellemeinek köszönhető 1956 megör-

zése, emlékének ébren tartása az ellenséges, majd mind közömbösebb évtizedekben – azaz: ezért válhatott a forradalom általuk soha elhalványodni nem hagyott élménye minden itthoni agymosás és amnézia, generációváltás és életformaváltozások ellenére a magyarországi rendszerváltoztatás meghatározó alapeszméjévé és történelmi-morális argumentációjává. Ez volt az alapképlete annak a bő három évtizednek, ami 1956 legvégétől 1989 tavaszáig tartott. Ami tehát kizárta a magyar emigráció irodalmát a kádárista-aczéliánus rezsim „elfogadási horizontjáról”. Csupán korfestő illusztrációként álljon itt egy jellemző, bár random szóhasználati példa a párthatalom és 1956 kapcsolatáról, ami „az utolsó évtized” derekán, 1984-ben (nem egészen három évvel a lakiteleki találkozó előtt...) hangzott el a Politikai Bizottság ülésén. Nagy Gáspár „botrányos verse” kapcsán mondja Maróthy László (aki – ó, magyar világ... – békés vármegyei kismemesi család sarjaként még Kádár utódaként is, Mikszáth szavával élve, „kombinációban volt”), hogy „Nagy Gáspártól én kategorikusan elhatárolnám magam..., végül is az ’56 utáni rendünket támadja... Vele nem volna szabad most párbeszédbe keveredni.” És még egy emlék, emlékeztető 1956 rendítetlen jelenlétéről a diaszpórában, és ez is a nyolcvanas évek közepéről. 1986-ban jött el a dátuma az ötvenhatos sírok megújításának. De hát hol is voltak már azok a rokonok, akik a sírokat még számon tartották? A hatalom nem is leplezetlen nyegleséggel készült a mitikus bűnre, a halottak nyomainak végső eltakarítására. Aki járt ekkortájt kint a Kerepesi temetőben a Kossuth-mauzóleum tőszomszédságában, az tanúja lehetett az elesettek parcellája megrendítő szépségének. És alvilági elhagyatottságának. Ahogy a természet uralma alá gyűri azt, amiről azt hiszi, az övé. A kinti magyarok szava megzendítette világot, a magyar politika retirálni kényszerült. És azt se feledjük, hogy ekkor kezdődtek a csoszogó-bóklászó séták a másik nagy temető 301-es parcellája felé, ahol a szelíd domborulatokat benövő bozótoson meg-meglíbbentette a galoppozó rendőrlovak szele a foszló nemzeti színű szalagokat. N.B. Még az Írószövetség emlékeztető 1986. novemberi közgyűlésén is, Berecz János, a KB. ideológiai titkára, Kádár bizalmasa, azzal az állítással próbálta kivédeni a „restaurációs vádakat”, hogy 1956 „megítélésében közmegegyezés” van.

A HATALOM 1956 HULLÁJÁN ÁLLVA...

...döntötte el, hogy ki lehet magyar és ki nem. Éljen bárhol. Az lehet az ország lakója, az – amire nem állt rá a szájuk... – a nemzet tagja, akinek számára magától értetődik, sőt örömteli, ami itt van: Hegyeshalomtól Vlagyivosztokig. Azaz, hogy... Egyfelől a hatalom minden igyekezete ellenére sem zárhatta el és be még ereje teljében sem légmentesen az országot. És ez vonatkozik még a legvéresebb kezdeti évekre is. Az írásokat materiális valójukban persze kitilthatták, ha nem is százszázalékos hatékonysággal – egyrészt mert a diktatórikus rezsimek általában hajlamosak a trehányásra meg a korrupcióra, „Schlamperei”, mondhatnánk utóbb, hatalmuk romjain merengve, másrészt a párt-, a diplomáciai, az MTI- és a konkrét titkosszolgálati csatornáknak hivatali kötelemük volt

a párt és állami vezetés ellátása minél több ellenséges információval, „mindenhez” hozzájutottak, de az alkalmi kiszivárgások ellen nem sokat tehettek. Néhány tucat példányban – mondhatni – „mindent” kinyomtattak a vezetők számára, ezekből a kiadványokból kézen-közön jutott illetéktelenekhez is. S még az sem volt leküzdhetetlen feladat, mondhatjuk kajánul (és bölcsészként) visszamerengve, hogy kutatói engedélyhez jussunk egy-egy „rugalmasabb” professzorunk révén – névtelen talpasok – az Országos Széchényi Könyvtár „Zárt Kiadványok Tárába”... S aztán tapasztalatainkat, cédulás firkálmányainkat, megosszuk a hasonszőrűekkel... Majd az évek múlásával együtt lassan a magyarországi polgárok is meg-megfordulhattak külföldön, s jó páran vállalták a kockázatot és felkeresték azokat a „megfelelő” londoni, párizsi, müncheni, New York-i „címekeket”, amelyeknél ingyen – valószínűleg a CIA nagyvonalúságának köszönhetően – hozzájutottak (hozzájutottunk...) mind a magyar emigráció-diaszpóra szövegeihez, mind a nemzetközi „fellazítás” szakirodalmához. De a legfontosabb információhordozó ezekben az évtizedekben a Szabad Európa Rádiója volt (kisebb műsoridővel és hatásfokkal a londoni rádió és az Amerika Hangja), ami a napi politikai tájékoztatás mellett következetesen képviselte az emigráció szellemi életét is, olyannyira, hogy a nyugati írók legjavának fórumot, sőt egzisztenciális hozadékkal járó szereplési lehetőséget is adott tudatosan és folyamatosan.

MÁSFELŐL A HATALOM IS...

...próbálkozott a maga bumfordi módján a „fellazítással”. Ami – akárhogy is vesszük – mégiscsak valaminő satnya kapcsolatépítésnek volt tekinthető. A honvágytól meggyöngyültebb lelkek, a derűlátóbb naívak, vagy az egzisztenciálisan rászorultabbak (alighanem álságos vagy közvetlenebb titkosszolgálati ráségitéssel...) hajlamosak voltak az engedményekre vagy a „visszafogottabb” viselkedésre, Arany János szavával, az „ildomra” – a kimondás és az elhallgatás mezsgyéjén –, s ennek folytán élvezhették alkalmilag a remek magyar szállodai ellátást, a nemes borokkal színezett hajókirándulásokat, a protokoll minden bűvét-báját és az itthoni „partnerek” mézes szavait. És ez utóbbiakat sem volt nehéz – jóra való szakemberek is akadtak köztük – ama oly jól ismert magyarhoni „összekacsintós” kiküldetési felkérésekkel rávenni pár napos nyugati „összmagyar” konferenciákon való részvételre, full service. Még azt is hozzáképzeltük, hogy... az – amúgy – erőteljes rendészeti jelenlétet az illetékesek az érintettekkel szemben a vámellenőrzés ideiglenes visszafogásával enyhítették... Régi emberek még emlékeznek talán – kiragadott példa – a Látóhatár válságára az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, biztosan nem függetlenül a magyarországi belügyes háttértől, aminek következtében egyfelől véglegesedett az Új Látóhatár (és áttételesen a fő ellenség: a Szabad Európa Rádió), mint az emigráció legfontosabb fórumainak renoméja, erre aztán igazán nem számítottak, másrészt viszont a haza keblére fogadta a puccsista kaméleonokat, akik itthon nem csak lakást és kegydíjat, hanem még lapot is kaptak, amit élő

ember persze nem vett a kezébe. Mert ugyan miről is írhattak, mit is szerkeszthettek volna? Így propagandaértékük is éppoly jelentéktelen volt, mint irodalomtörténeti súlyuk. Ám mi tagadás, ez is „kapcsolati esemény” volt. Talán még azt a „nyugati” szerzőt is megidézhethetnénk, aki elsőként foglalta össze a magyar politikai emigráció történetét, aminek szellemiségéről, azaz politikai irányultságáról elég annyit mondani, hogy a harmadik kiadása már 1984-ben Magyarországon jelent meg... Ítéleteit-vélekedéseit könnyen elképzelhetjük ennyi év után is. Az Arany János-i címet (Elveszett alkotmány) elorzó Nagy Kázmér már 1972-ben hazalátogat és 1981-ben végleg visszaköltözik. A magyar sajtó kedvence lesz, Kádár is fogadja, ami nem csodálható, ha ilyesféle mondatokat képes leírni: „...mit mondtak nekem a múlt héten a Tolna megyei parasztemberek? Hogy Mátyás király idejében sem élt talán a nép ilyen emberül és gazdagon ebben az országban. És ez így igaz.” Vagy ott volt már 1960-tól a Magyar Hírek című propagandakiadvány, amit kéretlenül küldtek ezernyi napnyugati címre, s melynek főszerkesztője egy bizonyos Szántó Miklós nevű ötvenhatos párt házvédő, majd „szociológus” lett, aki – mit tesz Isten – disszertációjához az amerikai magyarok körében végzett „felméréseket”... És ma már senki nem beszél arról a központi „hazacsalogató” vállalkozásról, amely „annak idejében” sem kínált magáról idehaza egyebet kevéske protokolláris hírnél, de valószínűleg annál több titkosszolgálati jelentést gyártott. Ez az Anyanyelvi Konferencia néven a Magyarok Világszövetsége alá beosztva működött, „min-tegy mozgalomként”, ahogy definiálta magát. (Sajátos „rendszerátvételi” paradoxon, hogy az elvileg a „nyugati magyaroknak” dedikált, hosszú és zavaros múltra visszatekintő Világszövetség önnön sorsa mélypontjára nem a pártállami évtizedekben, hanem 1992-ben jutott, amikor keleti-utódállamokbeli, de még inkább valamiféle sehonnan jött és definiálhatatlan vérmagyarok összeesküvése diadalmaskodott, olyannyira, hogy a nyugati emigrációt ki is zárták köreiből...) S egy emlékeztető... Dermesztő kortünet a Hungarológia című „tudományos, olvasásmódszertani és tájékoztató füzetek” 10. száma 1996-ból, ami lényegében egy terjedelmes – önmutogatónak szánt – szövegközlemény az Anyanyelvi Konferencia 25. évéről. Betűtenger és semmit mondás – édelgés és alakoskodás. Természetes vagy nem, jóleső nyugtázni: számottevő nyugati magyar írókat nem találunk a résztvevők között. Viszont azt sem feledhetjük, hogy a rendszer minő gaudiummal fogadta egy-egy valamikor nyugatra került képzőművész felbukkanását. Nem kért hűségnyilatkozatot se Amerigo Tottól, se Victor Vasarelytől, de elképesztő megbízatásokkal hálálta meg felbukkanásukat a határ innenső oldalán. Hantai Simont pedig földije, Juhász Ferenc, állandó jelenlévő művésszé avatta könyvborítói révén.

És tartsuk számon ott, ahova való, a nemzeti abszurdítások nagykönyvében azt a pillanatot, amikor 1954 tavaszának egyik napján megszólalt a budapesti rádióban Tamási Áron és egy versről kezdett beszélni. A hajdani „lélekmérgező” disszidens, Márai Sándor három évvel ezelőtt Nyugat-Németországban megjelent Halotti beszéd című költeményéről, méghozzá azzal a felfoghatatlan me-

részséggel, hogy szerinte mindazokhoz szól a költő és mindazok az olvasói, akik „magyarul bárhol élünk”, mert „valamiféle szerves egységhez tartozunk... „Nem lett ebből dialógus, nemhogy a szétszakadt nemzetrészek, de még a két író között sem...”, a „puszta” két pontjába kiáltott és ugyanott halt el a szó, de elhangzott..., hogy aztán erről mit sem tudva majd 1971-ben utánadadogjon Márainak egy Domonkos István nevű jugoszláviai avantgard dzsesszenész, versíró és kamionsofőr egy Djuphult nevű svédországi helységből... Hogyan? „Nyelvünk is foszlik, szakadoz és a drága szavak / Elporlanak, elszáradnak a szájpadatlat alatt...”, így az elmenekült nagy író. „...én lenni / én nem tudni magyar / élni külföldi élet”, így meg a kisebbségből a végső másságba betérő ifjú vagabund...

LEHET, HOGY AKADNAK...,

...akik aprehendálnának azon, hogy a „nyugati-kádárista” kapcsolatfelvételek körében utalnék a párizsi Magyar Műhelyre. Legyünk jóhiszeműek, ami nemzeti elkötelezettségüket illeti: viszont valószínűleg (szinte mániás) avantgard művészi elkötelezettségük együttjárója volt az, hogy tartózkodtak a nyílt politizálástól. Sok mendemonda járta körülöttük (az viszont nem pletyka, hogy egyszer Párizsban Aczállal is beszélgetést kezdeményeztek), ki tudná ma már megmondani, mennyiben jogosan, de az mindenképpen tény, hogy egyetlen nyugati emigráns szerveződéssel szemben sem volt oly megengedő – az itthoniak utazását jóváhagyó – a rendszer, mint éppen velük. A maga esetleges ízlésselfogultságait mindig higgadtan kezelő Borbándi Gyula A magyar emigráció életrajza (1945–1985) című félezer oldalas alapvető összefoglalásában tizenöt oldalt szánt az Irodalom és irodalmi sajtó fejezetére. Talán nem tekinthető denúnciálásnak, ha őt idézzük. „Furcsa jelenség, de a Magyar Műhely ismertebb és olvasottabb Magyarországon, mint az emigrációban. Magyarországra minden nehézség nélkül bejut, sőt előfizetni is lehet rá... (A lap) évi találkozóinak programját budapesti illetékesekkel beszéli meg.” Lehet, hogy itt, eme politikai háttér előtti „térben” kell keresnünk az okát annak is, hogy ez az 1962-től datálódó szerveződés (a folyóirat és köre) az egyetlen, ami túlélte a rendszerváltozást, és Párizs, majd Bécs után 1996-tól Budapesten telepedett meg és mára már – jó ideje – a galériájuk is élénk tevékenységet folytat. Az avantgardnak – tudvalévő – egyetlen hulláma sem érte el az elmúlt bő évszázadban uralkodó irodalmi kánonjaink „ingerküszöbét” (talán „kassákit” kivéve, bár a mord mester sem feltétlenül ars poétikus makacsságai révén...), és így a „műhelyesek” – nagyon nem ideillő szóval élve – széptani tevékenysége is marginálisnak ítéltető, de mindenképpen ellenkultúráként szerepelt ez a mozgalom és intézmény a szocialista évtizedekben az itthoniak körében, és múlhatatlan érdemük volt kényszeresen „marginálódott” honi klasszikusaink – Weöres, Füst, Mészöly, Kassák, Pilinszky, Mészöly stb. – következetes kolportálásáért. Mondhatjuk, hogy a kor egyetemes magyar kulturális politikai mappáján közvetlenül a délvidékiek (Új Látóhatár) mellett van a helyük.

ÍME TEHÁT...

...egy áttekinthető időszak és egy szinte beláthatatlan tér, aminek talán a legfontosabb szava, kimondva-kimondatlanul, minden döntés oka és eredője: „a hazalátogatás”. Az „igen” vagy a „nem”. Mert „minden” ezzel jár együtt. Ennek vállalásával vagy elutasításával. És ezért, ha valahol biztosan, akkor a magyar diaszpóra politikai és kulturális örökségének a feltárásakor nemcsak ajánlatos, de kötelező is kell legyen a jóhiszeműség. Aligha volt olyan emberi sors „ezen a túlsó Magyarországon”, a XX. század második felében, amely az álmokig és a zsigerekig egyszerre ható egzisztenciális drámákkal, bevallatlan és kibeszéletlen tragédiákkal ne telítődött volna, és az ezekkel együtt járó lelki, sőt esetenként, morális torzulásokkal. Mindez azért a szabadságérzetért és szabadságtudatért „cserébe”, aminek a tágasságáról és mélységéről nekünk, itthoniaknak fogalmunk sem lehetett, s amit ámuldozva észleltünk futó látogatásainkon. Egy biztos: senkin nem kérhetjük számon Márai intranzigenciáját. De ha nem lett volna akkora írói ereje, férfias önfegyelme és sokéves ifjonti tapasztalata idegen országokban, amekkora volt, akkor ő se lett volna képes kitartani a végsőkig. Aminek zárópontját ő maga határozta meg... Legyen itt illusztrációként megint egy – random... – szövegemlék. nagy pál a journal in-time él(e)tem 2 (a szerző avantgard helyesírása) lapjain beszámol róla, hogy 1958 tavaszán elküldte egy-két írását Cs. Szabó Lászlónak, az írósvölvény az írófejedelemnek. Aki így kezdi válaszát. „Írásait kétszer is elolvastam. Nyugtalansága, gyötrődése egyáltalán nem 'gyógyászati probléma' s novelláiban számos 'villanásnyi jó'-t találtam. Az emigrációt senki sem bírja könnyen, ellenszenves, idegőrlő életforma, de néha hasznos, sőt egyik másik emberre egyenesen kötelező. Nemcsak magunkért, a magunk javára kínlódunk benne.” Igen, Csé... Egyike volt a magyarföldi rezsím legkövetkezetesebb elutasítóinak. Nem feledve azt a „közbenjáró”, a szó legtisztább értelmében vett „kapcsolatépítő” tevékenységét, hogy a külföldön „előforduló” itthoni írókkal remek interjúkat készített... Ezért vagy ennek ellenére hallatlan megdöbbenést keltett váratlan hazalátogatása 1981-ben. Sokan ezt történelmi fordulatnak ítélik az anyaország és exuláns polgárainak kapcsolatában. Csé soha nyilvánosan nem adta ennek magyarzatát. (Igaz, egy évvel előbb a Nagyvilág már közölte egy írását. Aligha engedélye nélkül... 1982 és 89 között nyolc könyve jelenik meg „itthon”.) Talán a véget érezte közeledni? Már csak három év adatik neki, három fájdalmas esztendő, hogy elkísérhessük minden halandók útján a sárospataki temetőben.

Persze nemcsak a párizsiak köre vonzotta az aczéli kulturális politikát. Amennyire ma látjuk (persze titkosszolgálati kutakodások nélkül): jórészt, nyugodtan állíthatjuk, lényegében sikertelenül. Egyszer pl. – megőrizte a szóbeszéd – megpróbálták egy régi hollandiai Mikes-konferenciára a kultúrpolitika egyik legkirekesztőbb alakját, Szabolcsit, delegálni, még hozzá úgy, hogy a meghívottaknak nem adtak útlevelet... – ezt a bugrisságot Cs. Szabó László igazán visszhangzó modorban a leghatározottabban elutasította, az ő szava pedig mindig az „utolsó szó” volt Londontól Rómáig és Chicagótól Münchenig.

HA MÁR...

...szemünk elé kerültek az emigrációs kulturális szerveződések, nem lehet meglepő, hogy ma már róluk is jobbára szomorkás múlt időben kell beszélünk. Mondani sem kell, hogy az ő aktív évtizedeiknek a története leválaszthatatlanok az ott, a köztük szereplő aktorokéről. Akik, mondhatni, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától, ilyen-olyan utakon-módokon, ha a rezsimmel való kapcsolatfelvételtől el is határolódtak, az anyaországi irodalmi élettel igyekeztek annál meghittebb kapcsolatokat építeni. A nyolcvanas évekre ez már a hatalom hivatalnokai által is kényszerűen elfogadott tény volt, ha nem is átallották alkalmi tiltásokkal fitogtatni erejüket. A szétszórtságban ezek a körök és szerveződések voltak alighanem az értékteremtés és értékörzés legfontosabb intézményei. Hallatlan civil áldozatkészségtől működtetve.

Talán nem haszontalan, de mindenképpen méltányos legalább a nevükben megidézni ezeket az társaságokat vagy egy-egy kulturális intézmény köré csoportosuló civil köröket. A legproduktívabb alighanem az 1969-ben Svájcban alapított Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem volt, amely jó pár évig gazdaságilag igen eredményesen szervezett kiadót is működtetett, az emigráció alapvető gyűjteményes munkái itt jelentek meg, nem is beszélve pl. az itthon szellemi életbe is csöndesen beszívargó Bibó „összesről” vagy Hamvas „öt géniuszáról”. Észlelhető volt, hogy a rendszerváltozás közeledtével egy mind (sajnos: bal- és globál-)liberálisabb luteránus szemlélet kezdte szervezni az Akadémiai Napokat, s ahogy utóbb, már a legújabb években kiterjeszkedni látszott az EPMSZ a teljes Kárpát-medencére, úgy vált mind belterjesebbé és észrevehetőtlenebbé. Az itt tanuló diákok által 1951-ben alapított hollandiai Mikes Kelemen kör, amely talán a legélénkebb volt a kapcsolatépítésben Magyarország felé, mára lényegében Hollandiára szűkült. Hasonló állítható az amerikai Itt-Otról, amelynek Lake Hope-i összejövetelei évrő évre heveny izgalmakat váltott ki a magyar kultúra irányítói között: kit engedjenek „ki” a meghívottak közül... Az 1964-es londoni Szepsi Csombor körnek, vezetőinek végleges eltávozása után, mára már híre sincs. Emlékezhetünk, ennek a csoportnak kulturális és politikai hatókörét nagyban növelte a BBC általuk menedzselte magyar adása. Az Új Látóhatár – erre is emlékezhetünk – sem kizárólag publikációs, hanem közösségi fórum is volt, noha lapnak is negyven évig a legjelentősebb. 1989-ben jelentette be Borbándi Gyula és Molnár József, hogy felhagynak a folyóirat szerkesztésével és kiadásával, ez után szimbolikusan és pár hónapra a Hitel egyik rovata élére került a legendás lapnak a neve. Míg az Új Látóhatár egyfelől folyamatosan jelent meg Münchenben (sok tekintetben évtizedeken át szoros kooperációban a Szabad Európa magyar adásaival), másfelől jóllehet hajdani „nemzeti parasztpárti” vezetői voltak, a lehető legnyitottabb értékelvű szerkesztést folytatott, addig az Irodalmi Újság (melynek alapítási éve és helye 1950 és Budapest...), eléggé hektikusan szerkesztődött Bécsben, Londonban és végül Párizsban, s magán viselte a régi „szabadnépesek”, az 1956-ban a „szabad világot” választó ú. n. reformkommunisták keze nyomát. A lap 1989-ben szűnt

meg. Apró tény, de talán alkalmas futó „összehasonlító” kulturális politikai meditációra, hogy amíg az Irodalmi Újság hasonmás kiadása 1991-93-ban már megjelent, az Új Látóhatár digitalizációja csak 2013-ra készült el. Ami – önmagában – azt is jelenti, hogy az emigrációnak itt megjelent alapművei Kovács Imrétől Jászi Oszkárig, Zilahy Lajostól Kerényi Károlyig és Tűz Tamástól Siklós Istvánig csak megírásuk után félszáz évvel jutottak a magyar olvasó kezébe... Legalább nosztalgiából idézzük föl a washingtoni Arkánumot, amelyet a most elhunyt András Sándor és Kemenes Géfin László igyekezett 1981-től tizenöt évig – részben már a rendszerváltozás után – életben tartani, Bakucz József és Vitéz György közreműködésével, de mindösszesen tizenkét számra futotta lehetőségeikből. Jóval hatékonyabb volt ennél Mózsi Ferenc lényegében egyszemélyes vállalkozása, 1980 után: egy chicagói lap és a mintegy 30 kötetet kitevő Szivárvány könyvek. Mózsi, a „szivárványos ember”, ahogy becézték oly korai haláláig (2007-ben jött végleg haza és két évre rá halt meg) 1992-től bő fél évtizedig itthon adta ki a lapját, amelynek csobánkai bemutatói komoly avantgard és nemcsak a minden áron újtó alkotókat összehozó közösségi esemény volt.

S HA MÁR...

...szegény Mózsi Ferencről, a szerkesztőről és szervezőről megemlékeztünk, essen szó róla, mint önzetlen vendéglátóról is. (Költészetét az emigráció többi kortársi költője társaságában – mi mást tehetnénk... – a jövő méltányos figyelmébe ajánljuk.) Tapasztalhattuk, hogy a „vendéglátó” olyan nem hivatalos szerep és státusz volt a nyugati magyarok körében, ami talán a legbensőségesebben és szervezetlensége ellenére is a legmeghittebben, mindenestre a legintenzívebben tudta erősíteni az anyaország és a kinti magyarok szellemi és érzelmi egységét, összetartozás tudatát. És baráti közeget tudott létrehozni a helyi értelmiségiek meg a magyarországiak között, szembesíteni tudtak és akartak élményeket és kultúrákat. Igazi csatornarendszere volt ez a szívélyes hálózat az „eszmék szabad áramlásának”, amit oly vonakodva fogadott el a hazai politika, amikor a nyolcvanas években erre végre rákényszerült...

Mózsi egyszerre volt kiadó és szerkesztő és utazásiiroda-vezető, s nem egy itthoni pályatársa köszönhetett neki tartalmas kintlételet, utakat és találkozókat, aminek – pl. Zalán Tibornál – számottevő irodalmi hozadéka is lett. (Ha már leíródott Zalán neve, helyénvaló megemlítenünk, a később szóba hozandókat megelőlegezve, hogy ő a hetvenes években, amikor már némi tere nyílt a szerkesztésre-szervezésre is, jelentős számban segített némely politikailag „ártatlanabb” nyugati költőket a megjelenéshez az Életünkben és a Kortársban.) A legjelentősebb „vendéglátó”, sőt – mondhatni Csurka István szavával – a „magyar ügy” nyugati emblémája, Püski Sándor volt a maga kis New York-i könyvesboltjával és alkalmi szálláshelyével. Püski, aki szervezőképességéről már a két háború között tanúságot tett, lévén a népi mozgalom és könyvkiadás fő szervezője, munkáját szinte „megszakítás nélkül” folytatta az óceánon túl is, mintha nem is lettek volna mögötte kádári börtönök. Íróbarátaival sorra

rendre beutaztatta az Egyesült Államok magyar kolóniáit, és könyvkiadói munkája példázatosan nyitottnak ítéhető (döbbenetes, de még rentábilisnak is...), az ízlésétől eltérő szerzők befogadásával, ugyanakkor folyamatosan traumatizálta a magyar politikát azzal, hogy fóruma volt a – legkülönbözőbb – magyarföldi ellenzéki szerzőknek. Talán több mint anekdota, hogy Püskinek sikerült elérnie a részvételét az 1986-os Könyvhéten, igen csekély könyvmennyiséggel ugyan és eldugva az utódállamok könyvei közé... Püski – mint egész élete során – ekkor is megállíthatatlannak mutatkozott. A következő évben részt vett a lakiteleki találkozón, sőt bejelentette ott azt is, hogy ki óhajtja adni a tanácskozás anyagát. Ennek aztán meg is lettek a következményei pár napra rá a ferihegyi repülőtéren és a rendőrségen...

A hajdani vendégeskedéseknek az emlékét már – s ki tudja meddig – legendák és anekdoták őrzik. Borbándi Gyula oberföhringi lakását pl., azzal a vendégágygal, amiben Kovács Imre is megaludt, és azzal a pincével, ahol ott volt a magyar irodalmi diaszpóra szinte teljes írásos anyaga, s a lakással átellenben az Angol Kert, a másik oldalán a Szabad Európa épületével, a magyar rezsimnek alighanem leggyűlöletesebb háztömbjével. És hát ki nem kereste fel a „Triznya kocsmát” Rómában? Melynek háziasszonya, a remek Szőnyi Zsuzsa nemcsak a tartalmas egytálételek megalkotására fordított pénzt és munkát, hanem arra is, hogy megőrizze és megfogalmazza emlékeit remek „bujdosó” kortársairól. Ki nem szállt meg Bécsben – Capistrangasse – Szépfalusi István tisztelendő úrnál, eleget téve egy meghívásnak a Bornemisza Péter Társaságnál? Vagy Sárközi Mátyásnál Londonban, akinek két utcára néznek az ablakai, ó, angol időjárás, az egyik oldalról süt be a nap, a másikon esik az eső, aztán innen egy gyors séta a St. Paul katedrálisig, ami mellett egy árkádok mélyi kis boltban iksz virtuális font értékben alapvető Orwellekhez lehet hozzájutni.... Vagy Cigány Lórántnál London szélén (ha Londonnak egyáltalán van széle), a Golders Green temető szomszédságában, ahonnan, közli a házigazda, miközben hangsúlyos „nemzetközösségi ételsort” tálal fel, kenyai zöldbabbal és újzélandi báránybokával, olykor el akarják lopni Sigmond Freud urnáját... Az írógépeken mindenhol a magyarított klaviatúra: a hosszú í-kkel, ó-kkal, ú-kkal...

Ezt a mind kopottabb filmet pörgethetnénk tovább és tovább, rég elhalt magyar jelesek neveivel, arcvonásaival és elhangzott szavaival. És azokéval a „névtelenekével” közösen, akik ott ültek a rendezvények hallgatói között, munkások, egyházi emberek, tanárok, farmerek, háziasszonyok, cserkészcsapatok, népdalkörök, évfordulós magyar estek szervezői, hogy aztán a vendéget kézről kézre adják, pár napig otthonukba fogadják, mert tudják, bár talán inkább csak érzik, hogy benne és általa Magyarországot látják vendégül, persze nem azt, ami oly rigidén elzárta magát tőlük. Vacsorák, az örökös és mégis megunhatatlan csirkepaprikások és töltött káposzták, a maguk felfoghatatlan helyi kényszerfűszerekkel, Magyarországon hírből sem ismert étkek társaságában, a házigazda kurucos fináncellenességgel a garázs mélyén erjesztett pálinkája, narancsból, banánból vagy más egzotikus gyümölcsből, fényképek nézegetése, régi fekete-

fehér itthoniak, színesek a jelenből, zömmel kerti sütögetések, karácsonyi-szilveszteri együttlétek a családban vagy a Magyar Házban, büszkélkedő tengeri utak, néha, mi tagadás, pironkodva egy-egy amatőr költemény is elhangzik, beszélgetés hajnalokig, olykor egy-egy mondat átváltása a helyi nyelvre a gyerekek kedvéért. És arra is csak a vendég kapja föl a fejét, ha az éjszakában, amikor a szeszből is már több lett, mint elég, rázendítenek ezek az öregedő jó magyarok hajdani kamaszkoruk DIVSZ-indulójára, a Varsavianakára, egy jugó partizándalra, vagy az amúriakéra, Sztalin Szulikójára, vagy arra, ami szinte magától bukkan elő, hogy „Szódd a selymet, elvtárs”, netán „Úttörőknek kisvasútja medve módra szusszan...”, hogy oda konkludáljunk: „Köszönjük néked, Rákosi Elvtárs...” Igen... , megáll az idő... Aztán reggel elautóztatják a vendéget a repülőtérré, a vasútállomásra vagy a Greyhound megállójába... Itt Bernben és Jeruzsálemben, Washingtonban és Salzburgban, nagyon-nagyon keveseknek a békebelien „kirekesztő” Johannesburgban és Dél-Amerika „nácifertőzött” (ahogy itthon a hivatalosság...) nagyvárosaiban, Nyugat-Berlinben (átszivárogyva..., oda ami egyszerre volt börtön és a „mindenféle” szabadság öngerjesztett hona, amit egy kézen-közön terjedt NDK-térképen nagy fehér foltként ábrázoltak), Sidneyben meg Felsőlvön (ahol a magyar királyság legnyugatibb gimnáziuma épült valaha, Árpád-kori székely íjászok alapítása ez a község, s ugyanitt csodálható meg az osztrákok fajtajellegének, a képmutatásnak a mesterműve is: az Anschluss-denkmál, a legnagyobb ausztriai Hitler dicsőítő építmény, ami ma antirasszista kegyhely...), Párizsban, Kölnben, Söderteljén, Brüsszelben, Montréalban vagy éppen a Burg Kastlban, ahol 1958 és 2006 között mintegy négyezer diák tanult, mint a magyar diaszpóra egyetlen középiskolájában..., s ahol 1972-ben Mindszenty bíboros is látogatást tett...

NEM SOKKAL...

...kiszabadulása után. Ami már azoknak a titkos paktumoknak és látványos diplomáciai színjátékoknak a kezdetei közé tartozik, amik elhozták a nyolcvanas éveket, majd a hidegháború végét, s mindazt, ami ezzel együtt járt. S amiben ma élünk. Ahol – és amikor – az emigrációra már nem kitekintünk, hanem visszanezünk...

A történelemben mindennek van előzménye. A nyolcvanas éveknek, amik végül helyel-közzel összeismertették a világba szétszórt, valamint a Kárpát-medence peremvidékein idegenbe rekedt magyarokat az „anyaországiakkal”, tehát ezeknek az időknek is megvannak az előzményei a hetvenes évek elejétől, amiket a maguk valóságában most kezdünk igazán tudomásul venni és értelmezni. Könyvtárnyi az „ismeret” ezekről a história világmozgalmakká összezőződő eseményekről, bár az kérdéses, hogy mennyire biztos a „tudásunk” róla. Emlékezhünk

– szeszélyesen kavargó címszavak, a hajdani „egyidejűség” visszaképzelésének a jegyében... –

a nyugatnémet „Ostpolitikára”, Willy Brandttal, az SPD-vel és mint hamarosan kiderült, a Stasival a főszerepben (hogyan nem valamiféle marginális belnémet ügyről volt szó, azt az illusztrálja a legjobban, hogy kétéves kancellári működésével már kiérdemelte a Nobel békedíjat...); a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján a demokrata Carter volt az amerikai elnök (szintén Nobel békedíjas...), ő az aki a Szent Korona átadásával nyit „Kelet-Európa legliberálisabb rezsimje” felé, felénk..., felültették? alighanem...; Mindszenty bíboros 1971-ben hagyhatja el az amerikai követséget és egyben a hazáját – a bezárt idegenségből a nyitottan hazátlan térbe kerülve –, ezután rögtön megkezdődik halhatlan türelmű és elhivatottságú missziós-pasztorációs munkája az emigráció magyar kolóniáiban, ott folytatva hivatását, ahol 1948-ban abbahagyatták vele. Mindenesetre 1974-ig hivatalosan esztergomi érsek, ekkor jelenik meg emlékirata Torontóban, primási székhelyére csak 1991-ben kerül vissza – végleg, az altemplomba; II. János Pál 1978-tól pápa; Gorbacsov 1985-től főtitkár a nagy szomszédnál – vagy egy évtizedes vezetési – mondhatni permanens gerontológiai – válság után; a Mozgó Világot 1975-ben engedélyezik és 1983-ban végleg betiltják – a kezdet és a vég mélyebb okainak a mozaikjait most kezdi kirakni a történelem; 1975-ben írja alá fellélegezve a „világ” a Helsinkai Konferencia záróokmányát (EBEÉ). Ennek az 1985-ös budapesti „kontrolláló” konzultációjával szemben megszervezett alternatív kulturális fórum rendészeti „kezelése” a pártállami hatalmat megoldhatatlan feladat elé állította, s ezután a virtigli, de senkit ki nem rekesztő liberális akció után minimálisra szűkült a nyilvános politikai erőszak tere. És ettől kezdve minden ellenzéki mozgalom felhagy az underground szervezkedéssel és minden igyekezetével a nyilvánosság birtokbavételén munkálkodik. A politikai köznyelv kulcsszava ekkor lesz a „fellelázítás”, amikor a rezsim párbeszédképessége végleg megszűnt; 1973 és 1979: a világméretű olajválság, ami – ki sejtette akkor... – végül is meg fog ágyazni a gazdasági és politikai globalizációnak; 1982 – a meghatározó esemény: az államcsőd elől a magyar vezetés kénytelen a Nemzetközi Valutaalap és a Világban kebelére menekülni, hogy miféle elő- és utójátékok révén és árán, arról is csak a legutóbbi időkben kezdenek hírek szivárogni az MNB akkori vezetése, az „impexek”, és a titkosszolgálatok felől...; 1986. szeptember, Bécs, a II. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Privát élmény: mint előadó kaptam meghívást és útlevelet. Itt dedikálja nekem Borbándi Gyula, családom szorongva emlegetett tagja, akinek 1949-ben el kellett menekülnie itthonról, A magyar emigráció életrajza című könyvét, amit visszafelé a határon még mindig rejtegetnem kellett...; 1980-ban indultak meg a hajógyári sztrájkok Gdanskban; 1984-től működik Magyarországon a Soros Alapítvány, 1991-től mindennemű állami felügyelet mellőzésével, s 2024-ig – állítólag – 170 milliárd forintot investált az általa indokoltnak tartott ügyekbe; 1986 – bonusz a „liberális” Magyarországnak: az első mogyoródi Forma I. futam; 1981: az első AIDS-es beteg... És folytathatnánk...

És mindeközben mind nyilvánvalóbban erősödik a magyar kultúra szabadságharcos elkötelezettsége – amivel párhuzamos a politika kapkodása, esetenkénti erőszakos akciókkal leplezni próbált végzetes gyengülése. És új fejleménye a nyolcvanas éveknek, hogy a művészet emancipációs küzdelmének erősödése mellett a művészek maguk is a civil jogvédelem hangadói kezdenek lenni. Mert a nyolcvanas éveket – hogy csak a filmeknél maradjunk – nemcsak a radikálisan tabudöntő Pergőtűz, az István a király, az Eldorádó, az Egymásra nézve, a (még 1977-es) Küldetés, a Megáll az idő, a Kárhozat, a Recsk stb., stb. karakterizálja, hanem az is, hogy pl. országos civil (azaz: rendszerellenes) tiltakozás bontakozik ki a Mozgó Világ betiltása miatt, hogy mind többen hágják át az ú. n. „kettős publikáció” tiltásának kötelmét, azaz egyszerre élnek a hivatalos itthoni nyilvánosság lehetőségeivel és azzal, amit az emigráció vagy a szamizdat biztosít, a szerkesztőségek is mind többször vétenek a cenzúra ama alakoskodó változata ellen, ami a „konzultációs lista” címszava alatt kerül be a „szocialista” sajtótörténetbe, hogy az 1981-es és az 1986-os írószövetségi közgyűlések lényegében megfogalmazzák a rendszerváltozás ideológiáját, párhuzamosan a monori (1985) és a lakiteleki (1987) találkozókkal, mindenütt írókkal a főszerepben, emlékezetes a magyar írók tiltakozása a Pozsonyban perbe fogott Duray Miklós ügyében (1983)...

HÁT...

...az emigráció? Mára már talán nyilvánvaló tény, hogy a nyolcvanas évek „liberalizálódása” nem a rendszer valamiféle morális öntisztulásának az eredménye, hanem azon pénzügyi hatalmak kinyilvánított igényének, amik megmentették az országot az államcsődtől – tudjuk, milyen áron és hosszú távon milyen következményekkel... A polgárok megnövekvő mozgási szabadsága és az „eszmék szabad áramlásának” fogcsikorgatva elfogadott és persze minden lehető módon szabotált doktrínája is egyre több rést ütött az itthoni és nyugati magyarokat elválasztó falon, de nem feledhetjük – ezzel párhuzamban – az utódállamok magyarsága iránti felfokozódott érdeklődést és szolidaritást sem. Ha megíródik egy mindenre kiterjedő emigrációs irodalomtörténet, abban helyük lesz az olyan látszatra akcidentális eseteknek, amiket valójában egy tendencia tüneteiként kell számontartania az utókornak. Olyasféle (random...) emlékekre hivatkozhatom részben a magam szűkebb köreiből, mint pl. Szakolczay Lajos Faludy-dolgozata a Mozgó Világban 1982-ből. Ebben az ügyben nemcsak az volt „botrányos”, hogy egy emigráns költőről beszél egy itthoni kritikus emelkedett modorban, provokatívan „hiánypótlást” emlegetve, ráadásul arról, akinek 1956-ot idéző emblematikus szavai darabjai ott szerepelnek mindenütt a diaszpóra rendezvényein, hanem az is, hogy egy Püski Sándor által Amerikában kiadott kötet alapján íródott az elemzés. A tanulmány mellett – első alkalommal 1956 után – eredeti Faludy-költemények is olvashatók, pártközponti „nihil obstat” nélkül... Apró emlék ama „közös” fellépések egyike is, amikor „kint” és „bent” együttesen, azaz közös szervezésben folyt az aláírásgyűjtés ekkortájt Faludy Nobel-díja ügyében. S ha már Duray és Püski neve is leíródott...

Ugyanebben az évben jelenik meg a csehszlovákiai kisebbségi jogvédelem fő műve, az ifjú geológus Kutyaszorító című munkája, a magyarországi Csoóri Sándor előszavával, New Yorkban. A magyarországi kultúrpolitika reakciója rendkívül bárdolatlanra sikeredett, ennek megfelelő hatásokkal. Viszont egy 1988-as áprilisi nagy Borbándi-interjúmat az Életünkben még szigorú pártvizsgálat követte Pete György főszerkesztő ellen. (Csak a kor és politika abszurditásainak jelzésére: ezen év novemberének elejére már megjelenik a Hítel, mindennemű pártállami engedélyeztetés nélkül, Borbándi Gyula és Püski Sándor védnökségével – utóbbi most tér végleg haza, csaknem egy időben Faludyval és a látogatóba érkező Borbándi Gyulával –, Csoóri Sándor elnökletével és Csurka Istvánnal mint főmunkatárssal, aki az első számban már leírja 1956-ról: „örökké szent forradalmunk”...). Csurka szilenciuma is emlékezetes, amit Az elfogadhatatlan realitás című – természetesen – Püski által gondozott New York-i könyvéért kapott. Mindezzel szemben 1979-ben ugyancsak a szombat-helyi folyóiratban publikálta Czigány Lóránt értekezését A nyugati magyar irodalom négy műhelyéről, amiben tárgyyszerűen hiteles beszámolókat kapunk azokról a nyugati magyar intézményekről, amiket az itthon hivatalosság szívesen tekintett nem létezőnek. Ha készülöben lesz egy alapos monográfia a diaszpóra és az anyaország irodalmi kapcsolatairól, az efféle dolgozatokat is fel kell dolgoznia, pl. Czigánytól itt értesülünk, hogy már a hetvenes években a Mikes Körnek vendége volt Csoóri, Eörsi, Konrád, Hankiss és Mészöly, mellettük persze Berend T. Iván és egy-két hozzá hasonló is. Groteszk paradoxon, hogy Czigány írását azért lehetett megjelentetni, magyarul, azért nem akadt fenn a soha be nem ismert, csak éppen létező cenzúrán, mert eredetileg a hatalom által „lanszírozott” Anyanyelvi Konferencián hangzott el...

AZ EMIGRÁCIÓ MAGYAR IRODALMÁRÓL...

...beszélve, óhatatlan szempont kell legyen annak a bemutatása, hogy mit is tudott a szakma a diaszpóra irodalmáról, mihez fért hozzá és minek a kimondására kapott engedélyt. Azaz a mindentudó hatalom és a fragmentális tudással rendelkező privát szféra „között” volt-e lehetősége a „szakmának” valamiféle kanonizációs szerep betöltésére. És ami szükségképpen ehhez a kérdéshez kapcsolódik: miféle önképe volt az írástudó emigrációnak. Néhány jelzéssel kell megelégednünk válasz gyanánt. De ezek egyikét sem mellőzheti a majdani mérlegkészítés.

Újra a nyolcvanas éveket kell felidézünk. Azt az időt, amikor a politikai engedékenység arra is rákényszerült, hogy olykor-olykor még némi támogatást is adjon, kellő kontrollal természetesen, annak a kutatására, aminek létezését tovább már nem tagadhatta. Két vállalkozás érdemli meg az utókor – pártoló – figyelmét. Az egyik a hatvanas évek nagy akadémiai irodalomtörténetének a folytatása, ami sok év és még több belső botrány után 1982-ben jelenik meg, négy plusz két kötetben. Ne rejtjük véka alá: a korabeli közvélekedés azt tartotta, hogy a munka létrehozója, igazi főszerkesztője, Béládi Miklós korai

halálával fizetett azért, hogy ez a mű végül is elkészüljön. A kulturális politika prominensei – szerkesztői vagy lektori szerepben – folyamatos és kíméletlen belső cenzúrát gyakoroltak. A mű mai ésszel felfoghatatlan részletezéssel beszél az 1945 és 1985 közötti irodalomról, valószínűleg a kényszerű döntések és a folyamatos döntésképtelenségek eredője a gigantikus terjedelem. 3760 oldal... A negyedik kötet anyaga a „határon túli magyar irodalom”, amelyben az utód-államok irodalmát a helyi szakemberek mutatták be, nyilvánvalóan a maguk lokális, azaz „kisebbségi”, érdekeinek és kényszereinek megfelelően, szövegeiket ma olvasva az a benyomásunk, hogy hallatlan visszafogottsággal, több irányban tompított vélekedésekkel voltak kénytelenek... stb. A nyugati magyar irodalom fejezete, ami a – teljesen értelmetlen – Vázlat alcím (?) alatt olvasható, Béládi Miklós, Pomogáts Béla és Rónay László munkája. (Négy évvel később lát napvilágot önálló kötetként ennek némileg átdolgozott változata, immár A nyugati magyar irodalom 1945 után címmel.) Ma is feltűnő a – korabeli szóhasználatban – Sósának becézett monográfia vonatkozó részének a terjedelme: a könyvnek majdnem harmada, ugyanakkora, mint a romániai – érdemben persze: erdélyi – irodaloménak. Pedig az utóbbi beágyazottsága, sőt személyes képviselete már (és még) igencsak erőteljes az anyaországi irodalmi közéletben és köztudatban, amiről a diaszpóra esetében természetesen szó sem lehetett. Nem lehet eléggé dicsérni a három szakember felkészültségét és bátorságát, tudóshoz illő igyekezetét, munkabírását és komolyságát. Elég, ha csak magának az „anyagnak” az elérhetőségre gondolunk – régi kollégáink többszörösen marginális helyzetéből. Az anyaggyűjtésnek erről a nehézségéről még Borbándi is panaszkodik, pedig ő Münchenben írja összefoglalásait, olyan kutatóként, aki egyben közéleti vezéregyénisége is az emigráció életének. Több mint negyven évvel a megjelenése után sem kell elnéző megértéssel bánnunk a szöveggel: látóköre megnyugtatóan tágas és a minősítései is korrektek. Sőt, olyasmiket olvasunk pl. Wass Albertről, hogy „az amerikai emigráció legtekintélyesebb prózaírója...” vagy az Új Látóhatárról (amire mintha különös kedvvel vadásztak volna a határon), hogy a „legrangosabb nyugati kiadványok sorában foglal helyet”, a szerkesztők „következésként érvényesített minőségi elvek szerint” válogatnak, „az emigráns indulatoknak és önámításoknak sem adnak teret...” Márai külhoni dolgait is a legmagasabb írói ranghoz illően ismertetik, ugyanakkor feltűnő szordínóval bírálják politikai nézeteit. Mindazonáltal a monográfia léte önmagában merőben paradox: olyan tárgyról kellett a szerzőknek érdemben beszélniük, ami szinte teljes egészében hozzáférhetetlen volt a magyarországi olvasók számára, így az elemi kritikai visszhang is kényszerűen elmaradt. De csak Magyarországon... Borbándi emigrációtörténetének második kötetje (Emigráció és Magyarország, a Nyugati magyarok a változások éveiben, 1985–1995) a 359–60. oldalon érzékletes képet ad arról a forrongásról, amit Béládiék munkája odakint kiváltott, s amiről nyugodtan elmondhatjuk, hogy az elmarasztaló álláspontok mögött jóval meghatározóbbak a szubjektív, sőt olykor egészen a nemtelenségig elfoglalt vélemények, mint a szakszerű bírálatok.

A NYOLCVANAS ÉVEK MÁR...

...nem tehettem meg azt sem, és ez a másik nagy újdonság, hogy némi bepillantást ne engedjenek az emigrációnak a széptani produktumaiba is. Persze „megfelelően” szerkesztett módon. Tehát a legkezelhetőbb formát választották, az antológiát. Itt – azért – lehetett válogatni, s feltűnés nélkül kihagyni a kényesebb darabokat, alkalmanként a kényesebb szerzőket is. Ki tudna ma már mesélni arról, hogy ha nem is politikai háttéralkuk, de bizonyára baráti és kollégialis háttér-megbeszélések, egyeztetések eredménye volt az a különös fejlemény, hogy a budapesti Szépirodalmi Könyvkiadó és a berni Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem ugyanabban az évtizedben ad tekintélyes válogatást a nyugati szépprózából, költészetből, tanulmányírából és esszéirodalomból. És az is a halványuló emlékezet ügye, hogy miként is intézte a hazai hivatalosság az emigráns szerzőkkel való kapcsolatfelvételt, a hozzájárulásukat kérve a vasfüggöny mögötti publikációhoz... Ha egymás mellé helyezzük a két sorozatot, érdekes képet kapunk. A kép érdekessége az, hogy – ami a lényegét illeti – alig különböznek egymástól. Ugyanabból a definiálható szöveghalmazból válogattak és a szerkesztés során kiderült, hogy a diaszpóra történeti-esztétikai önképe nem sokban különbözik attól, amit a hanyatlás állapotában politikailag elbátortalanodott pártállam az esztétikai és nemzetelvű ideológiai képviselőnek engedett, azaz: tudomásul vett. Az, hogy Tollas, Faludy vagy Márai nem lehetett jelen az itthoni líra-kötetben, az éppen oly szimpla tény, mint az, hogy Márai és Wass Albert hiányzik a svájci próza-gyűjteményből. A szövegek tematikája természetesen bábább a nyugati kötetekben, de arra is érdemes figyelni, hogy a politikai ízlésben a magyarországihoz hasonlóan megosztott emigráció ezekben az utókornak is szánt összefoglalásokban túltett azon, amit a csoportérdekek diktálhattak: az 1986-os esszéválogatásban ott látjuk a szélső pontokról Fejtő Ferencet és Gombos Gyulát, az 1987-es tanulmánykötetben egyaránt ott van Kende Péter és Bárczay Gyula. Az egyetlen igazán feltűnő eltérés a „kint és bent” között, az az, hogy az ideológiailag legkényesebb gyűjteménnyel, a tanulmányokéval, a magyar kiadó „meg(azaz: ki)várta” a rendszerváltozást, hiszen ez kellett ahhoz, hogy olyan fejezetet is nyisson benne, mint aminek címe: „Isten hozzád, emigráció!” S itt jegyzem meg, hogy a magyarországi próza-antológiát nem vállal(hat)ták névvel az összeállítók, outsider kiadói káderek jegyzik a könyvet, ami – korabeli híresztelés – Pándi Pál nem nyilvános, de annál megfellebbezhetlenebb szuperlektori véleménye miatt – „állt” három évig. S ha szabad újra egy futó személyes megjegyzést tennem: Borbándi Gyula, az Új Látóhatár főszerkesztőjeként éppen ennek az 1987-es, Két dióhéj című, kötetnek a méltatására kért fel, s ez lett az egyetlen „illegálisan” megjelent írásom a lapjában, – persze – akkor már mindennemű retorzió nélkül... Noha – egy bő emberöltővel utóbb újra olvasva szövegemet is – látszik, veregetem meg a vállam..., hogy egyáltalán nem tartózkodtam a magyar kulturális politika gyalázatos belviszonyainak minél érzékletesebb és informatívabb megjelenítésétől...)

AMI A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN...

...történt és történik az emigráció irodalmának itthoni megítélése terén, az egybeesik a kinti írók folyamatos és különösebb visszhangot ki nem váltó hazatérésével. Halk elégikus hangoltság jellemzi ezt a hazatérést, mondhatni: hazaszokást. Főleg azért, mert a „hazatérés” mind többeknél az élettől való végső búcsúvételt előlegezi. Ez a hangulat nem jelenti azt, hogy nem voltak látványos „bulváresemények”, vagy ne történtek volna botrányok, amik egy részét persze bizvást ítéelhetjük a siralmasan torz magyarországi irodalmi belviszonyok „leképeződésének” is. Bármit is mondunk azonban erről a mind bővebb emberöltőnyi időről, az akarva-nem akarva már a

MÉRLEGGÉSZÍTÉS...

...része. Kezdve pl. Faludy György lírikusi diadalútjától és mélységesen ízléstelen önmutogatásától. Vagy attól, ahogy az agg Cserépfalvi Imre megpróbálta sok évtizedes könyvkiadói sértettségét megtorolni az éppen visszatért Püski Sándoron. Azzal folytatta, amivel 1945-ben már próbálkozott, az „antiszemitázással”, akkor sikertelenül, jóllehet hatalmi helyzetből. 1989-ben azért lett különös súlya ennek a – különben – marginális esetnek, mert beletagozódott az első demokratikus parlamenti ciklus idején generált alighanem leggaládabb rágalomkampányba. Azt azért jegyezzük meg, hogy Cserépfalvi azt a Püskit akarta kirekeszteni a honi közéletből, aki – „szélsőjobbos” létére... –, éppen az ő hajdani kedvenc baloldali költőjét, Faludyt évtizedekkel utóbb Amerikában egy bámulatos versgyűjteménnyel tisztelte meg. Ez a kis – Czakó Gábor műfaji terminusával élve – „rémmese” azok közé a példák közé tartozik, amiken nem lett volna szabad meglepődnünk, jóllehet nem számítottunk rájuk. Jelesül arra, hogy a magyarországi politikai viszonyok és viszályok a legtöbb hazatérőt bekebelezték, de legalábbis színvallásra készítették. Ez a borulatos tény persze nem érte váratlanul azokat, akik némi ismeretekkel bírtak a külhoni magyarság politikai és ízlésviszonyaiban. Borbándi monográfiái erről kimerítő alaposággal beszélnek. Neki arról is vannak konkrét és keserű tapasztalatai, hogy az emigráció irodalmának képvisellete is – irodalmi életről itt aligha beszélhetünk – erősen megosztott, többszörösen is az. Ki mikor „jött ki”, milyen ízléspreferenciái vannak, milyen körök fogadják őket stb. „Közösségi tudat és együttérzés tekintetében az emigráns írók nemigen jeleskednek” – olvassuk sok évvel a nagy történelmi fordulat előtről. Közelálló kortársak előtt az sem titok, hogy a nagy magyarországi változásra készülő pártkezdemények képviselői, már a nyolcvanas évek közepétől próbáltak tábort verni az emigráció jelesei és hangadói között. (Hogy anekdotázzunk..., nemegyszer előfordult Svájcban vagy Svédországban vagy New Jersey-ben, hogy a jobboldali-nemzeti elkötelezettségű vendég hazai helyzetképre a vendéglátók így reflektáltak: „Jó volt ezt hallani tőled, bár a múlt héten itt járt a Miklós, meg a Bálint, meg a Gábor, ők kicsit másként látják a dolgokat...”) A hazatérés politikuma sok esetben meghatározta a hazatérők itthoni végleges helyfoglalását, társas életét, írói reputációját. Egy valamikori mérlegkészítés nem kerülheti meg ennek a feltárását.

Legyen most elég emlékeztetni a szimbolikus politizálás két legkisszerűbb és legabszurdabb esetére. Az egyik Nyíró József hamvainak hazahozatala és Erdélybe való bejuttatása volt 2012-ben: ebben a történetben (amelynek végkimeneteléről máig nincs hitelesített tudásunk), keveredik minden, ami itt a Balkán szélén szánalmasan bizarr, borzongatóan morbid és kicsinyesen galád. A másik Wass Albert debreceni szobrának története (2008), ahol-amikor egy-egy pillanatra sajnálatosan egymás közvetlen közelébe kerültek a magyarországi balliberális „nemzetfölötti” érvek a román „sovinizmus” fasisztoid állításaival. Megjegyezhető (csak zárójelben: Petőfin kívül aligha kapott több szobrot magyar író, mint Wass Albert...), hogy ez a szobor-kalamitás nem itt és ekkor kezdődött. 2004-ben avatták fel Székelyudvarhely központjában a magyar-székely szoborparkot, ahol a Farkasverem írója is megkapta a maga emlékportróját (erről az 1934-es regényről azt írja az 1965-ös Magyar Irodalmi Lexikon, hogy „orosz klasszikusokat idéző”...), a nevét viszont nem lehetett kiírni... A vándor székely hazatalál, ez áll a posztamensen (régi szép szóval: oszlopszéken), ha el bírjuk olvasni a nemzeti színű szalagok tömege alatt.

A magyarországi s ezen belül az ú. n. akadémiai irodalomtörténet írásnak egyetlen ambiciózusabb összefoglalása született az utóbbi évtizedekben: A magyar irodalom története I-III. (2007). Egész „irodalma” van a kiadvány kritikájának, és az egybehangzó vélemény az, hogy ez a mű inkább magánakciók eredője lett, mintsem intézményes állásfoglalás. Természetesnek vélhető, hogy a szerkesztés posztmodern ihletettsége, alkalmi sznobériája, sok esetben teret engedett a szociológiai szempontok vagy a történeti rendező elv negligálásának, ugyanakkor persze azokról teljesen le nem mondhatott. Ez az eklekticizmus jellemzi az emigráció irodalmának szánt szakaszokat is. Ezek nem nagyszámúak, zömükben egyetlen témát írnak le, de akadnak érdemleges áttekintések is. Mindenesetre ezek a tanulmányok már kezdeményei a távlatosabb mérlegképzítésnek. Olvashatunk egy dolgozatot az Ítélet Canudosban című Márai-regényről, egyet egy Tibor Fischer nevű angliai szerző magyar vonatkozású szövegéről, egy elemzést Domonkos István Kormányeltörésben című verséről és egyet a Magyar Műhelyről. Viszont két tanulmány alapos áttekintést ad a száműzött magyar prózáról, egy pedig Kemenes Géfin Fehérlófiája elemzésének bevezetőjében az emigrációs irodalom létéről és mentalitásáról – általánosságban. Az 1920-tól napjainkig tartó tanulmányok kötete 46 idesorolható nevet említ (az utódállamokból 65-öt), eldönthetetlen, hogy ez a szám méltányos-e avagy sem. Akikről bővebb szó esik vagy legalább háromszor leíródik a nevük: András Sándor, Bakucz József, Borbándi Gyula, Czigány Lóránt, Domahidy András, Domonkos István, Faludy György, Ferdinandy György, Gombos Gyula, Határ Győző, Háty Gyula, Ignó Pál, Jászi Oszkár, Karátson Endre, Kemenes Géfin László, Kibédi Varga Áron, Molnár Ferenc, Papp Tibor, Sárközi Mátyás, Szabó Zoltán, Tardos Tibor, Thinsz Géza, Vitéz György, Wass Albert. Meditációra alkalmas írói leltár... Azzal együtt, hogy Cs. Szabó neve egyszer van leírva, Márai meg valamiért hiányzik a kötetvégi lajstromból...

Nem tudni, hogy volt-e valamiféle itthoni (vagy esetleg emigrációs) szakmai visszhangja egy berlini lokalitású kötetnek, ami 2009-ben jelent meg angolul: *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe*. A könyv „compendiumként” határozza meg önmagát, az internetes belépés hiányában csak a tartalomjegyzék nyújtotta szegényes információkra hagyatkozhatunk. (A könyv ára 298,74 dollár, de megrendelhető a Bookline-on is, 107898 forintért.) Pedig – belegondolva – nem akármilyen szakmai kihívást jelentene együtt látni – mondjuk – Gombrowiczot, Kunderát és Márait. A szerkesztők-szerzők egyike már elhunyt, ő a budapesti lágerben élte meg a háború végét, 1956-ban „menekült” el. Amerikában és Hollandiában élt. A másik szerző-szerkesztő Romániában és az USA-ban tanult amerikanisztikát és hungarológiát. Tevékenykedett a budapesti CEU-n, jelenleg – más elfoglaltságai mellett (Bécs, Konstanz, Göttingen stb.) – a Collegium Budapest „irodalmi számúzetéséről („literarischen Exil”) szóló kutatási projekt társigazgatója”. Ismerethiányban a magyar vonatkozású tematika jelzésére kell szorítkoznunk: 1919-26, bécsi magyar „aktivisták”; az Irodalmi Újság az emigrációban; a Mikes Kör és Műhely; Kertész Imre (Ő hogyan kerülhetett az emigránsok közé, talány.); Márai naplói, a San Gennaro vére és az Ítélet Canudosban; Wass Albert („újjászületés és apoteózis”...).

Hiába igyekszünk a jövőre háritani a magyar irodalmi emigráció működésének és teljesítményének a felmérését, be kell látnunk, hogy minden idevágó észrevétel a mérlegkészítés jegyében születik, és nemcsak ma, hanem már a nyolcvanas évek óta. És az is megjegyezhető, hogy sokkal mélyebb ismeretekkel rendelkezünk a rendszerváltozás előtről, mint az azt követő negyedfél évtizedről. Merőben az összehasonlítás végett ebből a szempontból, a tárgyiasság és az adatgazdagság szempontjából is érdemes egymás mellé tenni Borbándi emigrációtörténete két kötetének az irodalommal foglalkozó hasonló méretű fejezeteit.

A MÉRLEG...

...nem nélkülözheti a mennyiségi adatokat, bármily bizonytalanok is legyenek alkalomadtán azok. Ugyancsak mellőzhetetlenek a névsorok. Ez ügyben először természetesen megint Borbándi összegezéseihez kell fordulnunk. Első emigrációs monográfiájában szerepel a – persze – hozzávetőleges alapadat: „A hetvenes évek közepén végzett – eléggé vázlatos – felmérésem alapján mintegy három és félszázra becsültem azok számát, akik rendszeresen és bizonyos színvonalon felül publikálnak szépirodalmat, értekező prózát, általános érdekű tudományos irodalmat. Ezeknek csak egy töredéke él írói munkából.” Ugyanekkor Kabdebó Tamás is megpróbálkozott egy olvasásszociológiai felméréssel. A minta szűk körű volt ugyan, de azért ma már történeti értéke van annak a jelzésnek, hogy mely könyvek bírták ekkor leginkább az olvasók tetszését. A sorrend: Gábor Áron könyve a Gulágon töltött éveiről (Az embertől keletre), Mindszenty emlékiratai, Máraitól a Föld, föld, Wass Albert Kapa és kasza, valamint Határ Győző Sírónevető című prózája. A legkedveltebb szerzők sorrendje: Cs. Szabó, Márai, Wass, Gábor Áron, Határ, Halász Péter és Fűrj Lajos...

Ezeket a számokat és listákat nyilván nem érdemes a Magyar Írószövetség vagy a Szépirodalmi Társasága állományához mérni (még ha minőségi alapon talán is nem lenne haszontalan némileg korrigálni azok taglétszámát...), viszont kínálkozik egy megbízhatónak gondolható adatbázis. Ami nem annak készült... Ami nem írói lexikon, hanem a legjobbnak-legemlékezetesebbnek minősített magyar szépirodalmi könyvek gyűjteménye 1956 és 2016 között. A Magyar Művészeti Akadémia kiadványának szakszerűségéhez kétség nem férhet, és minimálisnak ítéelhetőek azok a címek, amik felvételénél (vagy elhagyásánál) valamilyen irányú elfogultságra gyanakodhatunk. A közelmúlt magyar történelme képeződik le itt, mondhatni: összmagyar érdekek és esztétika értékek figyelembevételével. 333 szerző 655 könyve már megbízhatónak vélelmezhető arányokat kínál. Ennek alapján rögzíthetjük az utóbbi hatvan év magyar irodalmának történelem-földrajzi megoszlását. Az anyaországi irodalom aránya 65%. Az erdélyi 15, a jugoszláviai 6, a csehszlovákiai 5, a szovjetunióbéli 1%. Az emigráció részesedése 8% – innen 26 könyv kapott elemző figyelmet. Ha majd valaha „megképződik” az irodalomtudományban vagy az érdeklő olvasók tudatában valamiféle virtuális irodalmi földabrosz, ennek világító pontjai kijelöléséhez alighanem megnyugvással hagyatkozhatunk arra a könyvsorozatra, amit a Magyar Irodalmi Művek című magiszteriális kötet rögzít.

ÉS A MÉRLEGGÉSZÍTÉSEN...

...mint – talán mondhatni – korrigényen medítálva valószínűleg, azaz nyilvánvalóan az első lépések egyikeként kell meghatározni a „merítés” vezérelvét. Ki tartozik az emigráns írók körébe? Már maga ez a kategória sem egyértelmű, hiszen találkozunk más megjelölésekkel is: kivándorolt, menekült, száműzött, nyugati szórványban élő, disszidens (az angol 'dissident' jelentésköre nem esik egybe a magyaréval), használatban van a diaszpóra irodalma meg a nyugati magyar irodalom terminus is. Az írói státusz kijelölése előtt számos tényezőt kell figyelembe venni, amik közül talán a legfontosabb az, hogy az illető szerző életművében milyen arányban vannak azok az alkotások, amik „odakint” jöttek létre. De módosító elem a művek tematikája is, vagy az, hogy valaki anyaországi vagy utódállamok-beli térségből származik, hogy mennyi időt és mely életszakaszokban töltött a hazától távol, esetleg az, hogy az író radikálisan szakított-e az „otthonnal”, azaz miről vall az író ars poétikája meg az identitástudata, vagy az, milyen mértékben azonosul a választott vagy éppen a kényszerűségből kapott környezettel, hogy történt-e nyelvváltás stb., stb. Az „alapképlet” meglehetősen egyszerű, még ha az egyes írói életrajzoknál gyanakodhatunk is némi utólagos korrekcióra. A világháború utáni eltávozók – nem emlegetve most azokat, akik háborús tetteikért felelősségre vonásra számíthattak – jellegzetes alakja az a kudarcot vallott demokrata, zömükben professzionális politikus, diplomata, államhivatalnok, pártvezető, aki hitt abban, hogy a kataklizma után részt vállalhat az ország újjáépítésében. A forradalom után menekülők meghatározó alakja vagy inkább jelképes figurája viszont az az egyetemista, aki kül-

honban kezdi el és építi fel a karrierjét, s nem a politikában, hanem a privát értelmiségi szférában. S lesznek – mondjuk – egyszerre tanárok, könyvtárosok, újságírók és költők. Minden sors más és más, nemigen lehet valami „legnagyobb közös osztót” vagy legkisebb közös többszöröst” találni. Nos, eme dilemma jelzésére nézzünk néhány különleges esetet, szeszélyes összevisszaságban.

Napjainkból – hogy egy sokakat frappírozó példával kezdjem hevenyészett mustrámat – különösen aktuális Oravecz Imre sorsa és irodalma. Ő többszöri távozásai során (mind különböző motivációval történt) éveket töltött külföldön, zömmel az Egyesült Államokban, hazatérve egyfelől köteteket szánt ottani élményei feldolgozására, másfelől családja története is fontos témákat ad neki, hiszen az emigráns lét és sors többük számára is meghatározó volt a XX. század elején. Akkor tehát őt, a hajdani és mai Szajla falu lakóját, hova soroljuk? Vagy íme Szócs Géza, akit a romániai rezsim elűldözött, hazátlanként három évig járta a világot, s a rendszerváltozás után is mintha állandóan úton lett volna. Számos írása (próza és vers) „külső” ihletettséggű. Van olyan emigrációtörténeti tanulmány, amely őt is ebbe a csoportba sorolja. 1989. tavaszán az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem eufórikus burgenlandi találkozásán azt nyilatkozta, hogy Felsőőrött kíván véglegesen letelepedni... Mintha örökké az „útban” akarna lenni... Ráadásul neki két „hazát adott a végzete”, Magyarországot és Kolozsvárt. Szász Béla... A magyar emigráció talán leghatásosabb könyvének, a Minden kényszer nélkül címűnek (kommunista) szerzője felnőtt éveit túlnyomó részét külföldön töltötte Párizstól Argentínáig majd Londonig, az itthoniakat viszont zömmel az ÁVH börtönében. Fogsága történetét 1963-ban publikálja Brüsszelben, álnéven, szamizdatként itthon 1984-ben jelenik meg a könyv. (Ő, azok a nyolcvanas évek..., kinyomozva a szerző tortúrájának helyét, Nadas Péter fotóriportot készített erről a budamélyi villáról.) Magyar történelmi paradoxon, hogy voltak olyan kommunista íróink, akiket baloldali reményeik álmvilágában ért utol a végzet, azaz az igazság. Nyilván nem az Illés Bélákra, a Zalka Mátékra vagy a 39-ja brigada szerzőjére, Karikás Frigyesre kell itt emlékeznünk, ám Lengyel József biztos, hogy megérdemli ezt. Élete amilyen nyomorúságos, olyan paradox is. Ifjúkora nagy témáját, a magyarországi 1919-et, ugyanott, azaz idegenben írja meg, ahol sorsa legsötétebb éveit kezdi majd nemsokra átkínlódni, s ahonnan évtizedekkel később 2557 oldalnyi kéziratot sikerül hazacsempésznie. Ám amit életműve csúcának gondolt, az 1965-ben írt Szembesítés, az ugyanúgy fönnakadt a kádárista-aczéliánus cenzúrán, mint a nyugati magyarok könyvei, ha a szövegek politikai „előjele” között van is némi különbség... Viszont Rózsás János, aki kamaszfiúként kezdte kilencéves Gulag-tartózkodását, neves fogolytársa, Szolzsenyicin révén jutott némi ismertséghez a „szabad világban” (bár ő kívül maradt a – rövidre szabott – antisztalinista Boom-on, 1962-ben), emlékiratait viszont Münchenben adja ki 1986-87-ben a Bor(bándi Gyu)la kiadó. Élete utolsó éveiben lett ismert Magyarországon az Amerikában angol nyelvet oktató Kolumbán Miklós. Kolozsvári örmény származék, aki az egyetemen német szakot végezve – jó nevű – angol

nyelvű költőként írt mind több és több „magyar” verset (remek kötete a Reception at the Mongolian Embassy, tucatnyi megrendítő „hazatérő” költemény-nyel), fordítás-kötetet ad ki a XX. századi magyar lírából, Turmoil in Hungary cím alatt, nagyon szuverén válogatásban: Csoórrival kezdődik, Kassákkal meg Oraveczzel folytatódik, Hervayval, Nagy Lászlóval, Weöressel és Orbán Ottóval végződik. Utolsó idejében, gyakran időzvéen idehaza – mondhatni – mind jobban visszatantulta a „magyart”. Ami nem történt meg az egyik legnagyobb hírré jutó íróval, Ágota Kristóffal. Akinek a Nagy füzet, azaz Le Grand Cahier című könyve európai Év könyve díjat is kapott. A Kossuth-díjat csak négy hónappal éli túl. Őt a magyar Wikipédia „magyar származású svájci íróként” tarja számon... Számára íróként a francia nyelv választása tudatos, ha nem is konfliktusmentes döntés volt hajdan: „ez az a nyelv, amelyik folyamatosan gyilkolja az anyanyelvemet...” Nyelvgyilkosság vagy észrevétlen és öntudatlan öngyilkossága az anyanyelvnek? Semmiképpen nem hagyhatjuk említetlenül ebben a különös galériában a már szóba hozott délvidéki Domonkos Istvánt sem. Aki csak 1979-ben telepedik le Svédországban, de már egyszerű ide-oda ingázó „jugó vendégmunkásként” megtelítődött a nyelvhalálnak azzal az egzisztenciális élményével, hogy már 1971-ben meg tudta írni a XX. század második fele magyar költészetének egyik alapversét, a Kormányeltörésbent. És lehetetlen abbahagyni a lapozgatást ebben a virtuális fotógyűjteményben. Íme három női portré. Tegyük csak hozzá: három sikeres magyar nő arcképe. Lesznai Anna (Moscovitz Amália), Földes Jolán és Claire Kenneth (Kende Klára) – háromféle módon kerültek külföldre, háromféleképpen éltek meg a hazán kívüliséget és karrierjük is teljesen eltérő. Egyetlen közös vonásuk a zsidó származás – aminek szükségszerűen adódó identitásproblémái megint csak más és más módon nyilvánultak meg náluk. Lesznai Anna a századelő asszimiláns művészei között azon kevesekhez tartozik, akik egyszerre lettek baloldali demokraták és a magyar népművészet megszállottjai, apja egy világvégi „tót-orosz” falu földesuraként, megrögzött Kossuth-hívő, ő maga Jászi Oszkár felesége és egyben a polgári radikálisok szektájának leleplezője, „emellett” a talán legbujább magyar aktkép (Orbán Dezső műve) modellje is. Aki 1919-es emigrációja után hazatér, itt él és dolgozik Horthy országában egy évtizedig és csak a háború kezdetekor költözik New Yorkba, majd a kommunista években is meg-megfordul idehaza. Fő művét emigrációban írja németül 1965-ben, ez magyarul már egy évvel később meg is jelenik, ami nem éppen szokványos emigrációs könyvkarrier. (Az eredeti cím, az Őszutó az Édenben alighanem találób, mint a magyar, a Kezdetben volt a kert.) Földes Jolánt a családi nyomorultság, a szegénység és a tanulás vágya viszi külföldre a két világháború között. A halászó macska utcájának felfoghatatlan könyvsikere ellenére sem sikerült helyet foglalni semminemű magyar irodalmi kánonban. Pedig plasztikusan megjelenített képek és alakok sokaságát vonultatja föl a hazátlanságban – noha maga a szerző csak jóval később kényszerült végleg elhagyni Magyarországot. Tehát inkább – a legjobb értelemben vett – riporteri munka ez, mint

valami bujdosói életgyónás. Ha van igaz bulvárkarrier, az Kende Kláráé, ám emögött is ott a századközép magyar világának minden politikai rettenete. Írógató úrihölgy, aki büszke egy valamikori fürdőhelyi szépségkirálynői koronájára, a háború után két hatalmas könyvsikere nem menti meg attól, hogy kitelepítsék a hortobágyi rizsföldekhez, csak azért, mert harmadik férjének vezetékneve történetesen a Bárdossy volt. 57-ben szörmebolti manökenként kezd új életet Amerikában, hogy aztán elárassza a világot, elhagyott hazáját is, érzelmes-egzotikus históriáival. Hírlik, hogy művei az amerikai celebvilág csúcshelyreplői közé is bejuttatták. És bár a végtelenségig folytathatnánk ezt az árnyékidézést, hadd villantsunk végül még ide két arcélt. A legjelentősebbeké közül. Zárjuk rendhagyó mustránkat Zilahyval és Koestlerrel. Bemutatásra egyiküknek sincs szüksége talán még ma sem. Zilahy Lajos itthoni életszakasza írói, filmes és közéleti sikertörténet, a Halálos tavasztól és a Két fogolytól a Corvin koszorúig és az akadémiai tagságig, a lemerbergi hősi sebesüléstől az Új Szellemi Frontig, a bujkálásig a Gestapo elől és a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság elnökségéig... Az emigrációnak mind a jobb-, mind baloldali szárnyáról érik politikai támadások. A Nemzetközi Pen Clubban az Egyesült Államok képviselője, viszont visszatérő vendége az újvidéki Park Hotelnek. Itt a szomszédban, Szegedtől egy és negyedórás autóútnyira... Hő vágya, hogy hazatelepüljön, ezért jelenteti meg, mintegy vizitkártyaként a Dukay-család című (a magyar kritika által érdemben számon nem tartott) hatalmas családregényét Jugoszláviában több, mint negyedmillió példányban... Kamancon (I. huszita biblia) hal meg, a Kerepesi temetőben nyugszik. Arthur Koestlernek egészalakos szobra van a Faszor és a Felsőerdősor utca sarkán. Kezében könyv, rajta a címe: *Darkness at Noon*. A fő mű (1940), ami megrengette a Szovjetuniót, noha ez csak évtizedekkel később vált nyilvánvalóvá. A magyar irodalomtörténet nem tud róla, legfeljebb zavarodott zárójelekben bukkan fel (pl. mint József Attila futó ismerőse), a zsidóság viszont nagyon is számon tartja, amiként az egyetemes antisztalinista ideológia is, mondjuk Orwell közvetlen közelében. Tizennégy éves korában hagyta el végleg szülőföldjét, egyszer-kétszer hazalátogatott Pestre a harmincas években, többnyelvű író, aki egy-két kivételtől eltekintve magyarul nem írt, s a „maga idejében” egyetlen munkáját sem fordítják le Magyarországon. A Sötétség délben is Münchenben jelent meg 1981-ben, utána viszont három évvel már itthon is szamizdatban. 1988-ban (igen, azok a nyolcvanas évek...) a baloldali ideológia egyik központi, mondhatni: mértékadó intézménye, a Kritika közli Ignótus Pálnak egy 1967-es interjúját Koestlerrel, innen tudhatjuk pl. azt, hogy magyarokkal élete végéig mindig magyarul beszélt. A II. világháború elején még magyar állampolgár (ha igaz...) – negyedszázadot töltve Bécsben, a Szovjetunióban, Palesztinában, spanyol és francia földön stb. Élete végén haza akar jönni, de a bécsi magyar követség olyan feltételekhez kötötte a vízumot, amiért még a nála rugalmasabbak is rájuk csapták volna az ajtót. Anekdota: a hetvenes évek második felében amikor Margaret Thatcher be akarta vonni közgazdász tanácsadói körébe, így válaszolt: „Nem leszek az ön magyar gu-

ruja...” Öngyilkos lett, mint Márai Sándor és Wass Albert. Haláláig a „kellett” szót következetesen „köllött”-nek ejtette.

„A NYUGATI MAGYAR ÍRÓ...

...nem az olvasónak ír, hanem – a papírra.” Szabó Zoltáné ez a frappánsan illúziótlan aforizma, ami legalább annyira igaz és hamis, mint az, amit Esterházy nevéhez köt az irodalmi közélet nyeglesége: „Bizony megnyugtatóbb, ha az író nem népben-nemzetben gondolkodik, hanem alanyban-állítmányban.” A Kis magyar pornográfia-beli állítás hangneme nagyon is Márai modorára hajaz, hogy egy másik emigrációs „szálat” is idehúzzunk, aki, úgy lehet, örömmel észlelte volna benne az – eléggé „átlátszó” gúnyval megidézett – Illyés-i diktátumot, azét a „népfiét”, akit a háború utáni években, végleges távozásra készülvén-kényszerülvén mindenkinél jobban utált (és irigyelt...). Ha ennek a két lözungnek a „random” egymás mellé kerülését publicisztikai hajlamom számlájára illendő is írnom, azért talán észlelhetjük közös nevezőjüket. Amit úgy lehet megfogalmazni, hogy az az irodalmiság, ami idegen társadalmi és nyelvi térben jön létre, hajlamos az olyasfajta szélsőségek felé koncentrálni, aminek egyik végpontján azokat a szövegfajtákat látjuk, amik nem akarnak és nem is tudnak leválni arról, ami „otthon maradt” – emlékekben, kulturális hagyományban, akár a jelszó szintű rögzültségeiben a múltnak, ami nem akar törődni se az új körülményekkel, se a valós idővel. Erre a „konzervativizmusra” a példákat többnyire az idősebbek szolgáltatják-szolgáltatták – az ő számukra, ahogy be- és kizárult a „szülőte” tér, úgy vált moccanatlanná a személyes idő. A másik végpont felé mozduló mentalitás viszont megkerülhetetlen és elodáztatlan egzisztenciális kényszerként kénytelen meghatározni és megalkotni már az „első pillanatban” azt a szerepet, amivel a személyes írói sors tud, mert kénytelen reagálni az új léthelyzetre. Mindkét magatartásminta természetesen rokon egymással a lélektani alaphelyzet tekintetében, azaz minden emigráns írónak vagy így, vagy úgy tudatosítania kell-kellett a maga (és társai) kirekesztettségét, mint véglegesnek tekinthető állapotot, s mindazt, ami ezzel együtt jár: a szét-szórátást, akár földrészek között is, az aktívan működő (mert permanensen jelenlévő...) értékek és értékrendszerek nem létét, ideértve a kritikát is, a meghatározhatatlan és elvárhatatlan és csak alkalmi véletlenekben megjelenő befogadást, vagy azt, hogy hivatása soha nem biztosítja megélhetését, sőt állandó anyagi áldozatokat követel stb. Ezeket a hiányokat és hátrányokat nem mindig tudta feledtetni a művészi autonómia érzete, az itthonról oly irigyelt művészi szabadság, a meghódítható tér határtalansága, a többnyelvűség mámorító élménykínálata, a nagyvilág kulturális ajánlatainak közvetlen hozzáférhetősége, s a kompenzációként némelyeknél – bizony túlzásba emelt – öntudat. Akadtak – utaltam már rá – a rendszerváltozás után hazatértek között olyanok, akiket ízetlenségekbe futó felsőbbrendűségi tudatuk is megakadályozott abban, hogy méltányos szerephez jussanak az itthoni irodalmi közéletben. Egyeseknél (egy-egy keveseknél...) az öntudatnak ezen túlzásai olykor poli-

tikai önmitizáló elemekkel is színeződtek, sőt „bizonyos” igénybejelentésekhez is eljutottak... Eme torzulásokkal – igaz, ami igaz – többnyire nem a szépírók szolgáltak példákkal.

ÉS MOST...

...ennek az eszme-futtatásnak a lezárására készülve, ami mi más lehetne, mint a mérlegkészítésnek valamiféle „közbenső” stációja, a „terepfelverés” és a vég-sőnek gondolt „tereprendezés” között, egy személyes alkalmi vállalkozás formájában, jön a hír, hogy meghalt Domonkos István... És nagyot sóhajtva engedjük meg most teoretikus és historizáló önmagunknak, hogy a mindennapi valósághoz igazodjon, és elégedjünk meg azzal, hogy annak tényeit, bármily rendezetlenek is, mintegy riportos élményességgel rögzítsük... Persze amaz – itt és most: egy személyes... – mérlegkészítő kötelezettség és illúzió elégikus hangoltságával... Hogyan nézünk az előbb a hazai magyar földről, utóbb az életből eltávozott íróinkra? Egyáltalán, helyénvaló itt a többes birtokos használata, íróink-e, vajon? Azok voltak-e? Azok lettek? Azok maradnak? Domonkos István évtizedek óta távol volt a magyar irodalmi élettől, de az biztos, hogy a Kormányeltérésben helye rendíthetetlen a magyar költészet történetében. Az összmagyar költészet emlékezetében... Miért biztos? Mert halálának híre az egész magyar irodalmat megrendítő gyászír lett. Az egyik író felemlegeti, hogy hajdanában pályakezdő barátaival egymásnak mondták föl a verset, a másik előásta papírjai közül a vers első kiadásának ódon „jugó” példányát, a harmadik több évtizedes esszéjét idézi Netnaplójában, Tóth László (innen a Felvidékről) emlegeti, hogy miként jelentette meg hosszú csönd után saját privát vállalkozásában Domonkos könyvét 1998-ban, említi, hogy a magyarországi honossá vált menekült délvidéki irodalmárok különszámot adta ki a tiszteletére Veszprémben már (még)1994-ben, Léphaft Pál a „szülötte” föld remek rajzolója, végleg meghúzta a portré vonásait és folytathatnám a magam szűkös számítógépes információs terepein téblábolva... És a többiek? Feledhetjük-e Ferdinandy Gyurka és Sárközi Matyi (bocsánat) Prima-díját 2019-ben? Itt a meghívó: a szombathelyi Berzsényi Könyvtár tudományos ankétot rendez Ágota Krisztofól. (Utólagos betoldás. Az Életünk jelen száma közli Czetter Ibolya mintaszerű tanulmányát A nagy füzet szerzőjének befogadás-történetéről. Azért ítélné mint a értékűnek ez a munka, mert példát adhat arra, miként kell tájékozódnia annak múltban és jelenben, külhonban és idehaza, aki egy „idegenbe szakadt magyar író jelenlétéről” akar számot adni.) S most kapom baráti ajándékként Papp Endre súlyos monográfiáját Cs. Szabó Lászlóról. És tapasztalom, hogy az MMA jól halad a mester összes műveinek kiadásával, ha jól számolom már hét könyve meg is jelent. A legújabb: két magiszteriális kötetben, kb. ezer oldalon, napvilágot látott Mészáros Tibor Márai-életrajza. Ő az, aki a PIM munkatársaként az író hagyatékát gondozza, első renden neki köszönhetjük a hiteles Márai-köteteket. Jut eszembe, Szokolczay Lajos is kiadta a maga egy személyes Faludy-levelezését. Október 11-én köszöntötték Hévízen Nagy

Pált kilencvenedik születésnapján, ekkortájt ünnepelték meg szülőhelyén, Salgótarjánban is. (Nem állom meg, hogy ne emlékeztessenek arra, hogy a hévízi Major-Zala-féle klasszikus irodalmi erotizmus Nagy Palitól – bocsánatot kérek újra – sem idegen: feledhetjük-e a társaival közösen létrehozott hajdani művet: Lányok szeméremajkain csend ül...?) Az irodalompolitika mélyvilágában és „mögöttesében” kutakodó jövőző filológusok figyelmébe ajánlható információk halmazát osztotta meg velünk az ünnepelt ezekben a napokban, köztük egy 2010-es esetet is. Az a hír járta ekkor, hogy a Magyar Műhely három korifeusa megosztott Kossuth-díjban fog részesülni. Horn miniszterelnök illetékes tanácsnoka, Radnóti Sándor meg is kereste őket, azzal, hogy milyen jó liberális lapot lehetne csinálni a MM-ből. Ők (vagy talán csak Nagy Pál) erre azt válaszolták, hogy politika lapot eddig sem csináltak, ezután sem szándékoznak, pláne nem felszólításra. Meg is kapta a Kossuth-díjat Rakovszky Zsuzsa... (Copyright Nagy Pál, Párizs.) S hogy személyes elkötelezettségemet „e tárgyban” szinte a szemérmetlen önmutogatásig hagyjam megnyilvánulni, visszatérek a beszámoló kezdetének egyik kulcsszereplőjéhez, Kemenes Géfin Lászlóhoz. Az örök elégedetlenhez, a maga kitagadottság-élményéhez engesztelhetetlenül ragaszkodó Géfinhez, ahogy emlegettük a háta mögött. Ha önreklámnak látszik, ha nem, faktum, hogy az általam szerkesztett *Életünk 2024.* 3. számában megjelent egy elfeledett kisregénye, nosztalgikus emlékező és a végleg eltávozottat megérteni igyekvő jegyzet kíséretében. Ez csak egyetlen motívuma a kései befogadásnak, de a lényeg nem is ez, hanem az, hogy fő műve, a *Fehérlófia*, akkortól vált közismertté Magyarországon, hogy Mátis Livia kiharcolta a megjelenését a Szépirodalmi Könyvkiadóban a kiadó létének utolsó pillanatában, 1991-ben. Sőt igazából ekkor vált Opus magnummá – hiszen ekkor állt egybe a korábbi szétszórt darabokból a hat kötetnyi versanyag. Ez aztán folytatódott a Krisztina könyvével, szerény szerkesztői közreműködésemmel stb. Ha az emigráció íróinak „utólagos” honfoglalásához gyűjt majd anyagot a méltányos utókor, az értékmentők között a legelső helyek egyikét Mátis Líviának kell megkapnia. Ő a rendszerváltozás után előbb a Phönix könyvekkel, utóbb a Kortárs Kiadónál vagy két tucatnyi író több tucatnyi munkáját jelentette meg bámulatos kitartással és figyelemmel. Mit sem törődve a „piac” szűkösségével, manipuláltságával és közönyével. Sárközitől kiadott vagy tíz könyvet, Czigány Lóránttól ötöt, Ferdinandytól és Nagy Páltól négyet-négyet, de ott a listán majd’ mindenki: Cs. Szabó, Szabó Zoltán, Kibédi Varga, András Sándor, Gömöri, Szőnyi Zsuzsa, Vitéz, Papp Tibor, Baránszky, Albert Pál, Határ Győző stb. És ha már Határ Győző... Az újabb könyvhetek emblematisz alakja, délceg tartás, harcsabajusz, szalmakalap..., nyoma sincs rajta a többszöri börtönöknek... Neki már 1986-ban megjelenik könyve idehaza, óriási életút-interjú is készül vele ezután – ám már korábban is jelen volt az irodalmi élet mélyprivát szférájában, méghozzá a pártállami viszonyokat nézve egészen különleges módon. Londoni lakhelyén maga nyomtatta és kötötte be összetéveszthetetlen aranyszínű borítók közé nagy elvarázsolt műveit, hogy aztán ki tudja hány magyar irodalmár címére elpostázza

mint valami különös palackpostás üzenet. Amit vagy elnyel vagy partjára vet a tenger... És mégsem emlegetik soha a háború után ellegendásodott „darlingosok”, Ottlik, Mándy, Mészöly stb. között.

NEM ÉPÜLT VISSZA ODA...

...ahonnan egykor kiszakadt. Mert a történelem mint förtelmes jelen, kiszakította. És ezzel alighanem eljutottunk ennek az emlékidézésnek, azaz melankolikus emlékeztetőnek a végéhez. Az utóbbi szakaszok – egy sikertörténetről mesélnek, eme „beszámolóm” elején viszont valami olyasmi áll, hogy „fel kell fedeznünk végre az emigráció irodalmát...” Hát akkor? A sokasodó és „sorozatuk” elkerülhetetlen vége felé oly irgalmatlan tempóban közeledő halálesetek tévesztettek volna meg? A gyászból hiányérzet, a hiányérzetből búskomorság, abból meg vádaskodás fejlett? Vagy az újabb idők irodalmi eseményei a hajdanvolt emigráció metafizikus terében..., azok lennének oly szuggesztíven örvendetesek, hogy felülírnák mindazt, amit előbb még a mélabú színezett végzetesen „befejezett múltjává” annak, aminek jelenét sem ismerhettük meg igazán?

S hogy beszámolóm helyszíni tudósításként újabb hírrel szolgáljon, íme: a kilencvenéves Gömöri György emlékirata is készen áll a bemutatkozásra, 2024. december 9-én, Soknyelvű életem cím alatt. És mit törődjek a szöveg-szerkesztés elemi rendjével..., jöjjenek tovább a szeszélyes véletlenek... Pl. annak a tudatosítása, hogy a Helikon különösebb csinnadratta nélkül ontja a Márai-köteteket, az Erdélyi Szalon meg a Wass Albert-darabokat. Nemrég láttam A funtineli boszorkányt az Újszínházban, az Elvásik a veres csillag bemutatójára nem jutottam el. A Facebookról értesülök, hogy hetven év után megjelent Magyarországon Efraim Kishon első tel-avivi könyve, az Ige-mige, ráadásul egy volt pázmányos tanítványom gondozásában... És idevillan egy vitára készítő értelmezés is, mintegy post festa, Schein Gáboré az Irodalomtörténet 2019. 1. számából. A dolgozat sajátos posztmodern-liberális „Rückblick”, a Toldy Ferenc-Horváth János-féle „szűkítő” magyar irodalom-fogalom „elé” helyezi magát, amely nem a nyelvhasználatot tekintvén primátusnak egy-egy szerző hovatarozása meghatározásakor. Való igaz, hogy Ágota Kristóf vagy Arthur Koestler nyelvváltása izgalmas – artisztikus-egzisztenciális – kérdéseket vet föl, de ezek az alkalmi (és kis számú) nyelvi „igazodások” nem jogosítanak arra, hogy zárójelbe tegyük az emigráció irodalmának mindig és mindenütt észlelhető „veszteség-tudatát”, a „nyelv-kérdés” középponti szerepét, a „bujdosásnak” mint nemzeti kódnak az érvényességét... Nincs az az „ezredvégi perspektíva”, ami erre feljogosítaná „az értelmezőt”, még az afféle szerzők elemzésekor sem, mint pl. a két világpolgár, Molnár Ferenc és Koestler... (Némi kajánsággal írom ki a cikkíró mélabús, ugyanakkor lehangolóan tekintélyelvű megjegyzését: „az ezredvég perspektívájából nézve Szegedy-Maszák Mihály elégedetlen volt azzal a történeti szerkezettel, amelyben a magyar irodalmi tudat az emigráció irodalmát mindmáig elhelyezi, de a szerkezet megváltoztatására végső soron nem látott módot...” Hát, Istenem...)

Az egy bekezdéssel feljebb feltett kérdésre válasszal persze nem, csak valamiféle avítottan irodalmias közérzetjelzéssel szolgálhatok, amiben – mi tagadás – a képzelgés jelöli ki azokat a tevékenységi formákat, amikkel én már aligha kerülök kapcsolatba. És ehhez színező elemként utalnék arra – s ezzel (mostani) dolgozatom „alanyiségát” mind a magam, mind esetleges olvasóim elviselőképességének pereméig viszem –, hogy ez a (mostani) dolgozatom egy korábbi tanulmányom – önkéntelen – folytatása: egy szükségszerű perspektíva váltás tudomásul vételeként. Annak dokumentálásaként, ahogy a „témát” a történelem a – és újra itt a régi latin órák emléke... – „folyamatos (azaz aggálytalanul örökéletűnek sugalmazott) jelenből” átváltotta a „befejezett múltba”.

Kilenc évvel ezelőtt írtam egy – a mostaninál háromszor hosszabb – összefoglalást Bujdosó magyarok, bujdosó mondatok címen. A bujdosás mint biblikus és magyar történelmi toposz volt a téma, és ennek egyik belső ívét adta az, amit a legújabb, a XX. század közepe utáni magyar emigráció ehhez szövegekben és létmód-változatokban – egy futó szemlézés során – átlátni engedett. A lényeg a jelen-idejűség volt, kortársak sorakoztak oda a régiség nagyjaihoz, ők adtak valamiféle mítoszi aktualitást a magyar sorskérdések „bujdosás” címszó alatt katalogizálható jelenségtömegének... Amit úgy is fogalmazhatnánk, hogy a „kentaaur-lét” sajátos magyar megnyilvánulásainak. Ami – talán állítható – senkinél és semmikor a századok alatt nem nélkülözheti a tragikum tonálisát. Vagy legalábbis azt, amit az Arany János-i, Kemény Zsigmond-i idők melakórnak neveztek.

Itt és most, ekkor és ebben a szövegben kényszerült átváltani a szemlézés az aggálytalan egyidejűségből melankolikus hiánylajstrommá, és majd...

A/EGY KÉPZELETBELI TRIPTICHON...

(soha meg nem írandó) záródarabja lesz a kerete-létmódja az emigráció végső helyfoglalásának a magyar irodalomban – a történelmi jelenvalóság jegyében és fesztelenségével. Amikor már semmiféle napi politikai „normaháttér” nem befolyásolhatja a számontartást és az értékelést, csak annyira, amennyire a hagyománytudatot csöndesen módosítja ízről-ízre a mindenkori valósághoz igazodó szellemiség. Ahogy – futó példával élve – az utóbbi fél- és negyedszázad radikálisan átalakította azt a századelő-képzetet (és rangsort), amit elsősorban a Nyugat szuggesztív (ön)képe adott át végérvényes ítéletként a jövőnek. Természetesen ez a képzeletünkben felszivárványló „összmagyar” irodalmiság akkor válik reális vízióvá, és így otthonává a kibujdosottak életművének is, ha az anyaországi irodalom korrigálja az oly szívósan tovább élő efemer elfogultságokat önmagában, mert enélkül az általános integráció, azaz a befogadókészség elképzelhetetlen. Arról nem is beszélve, hogy közben és szisztematikusan az utódállamok irodalmát is ki kell szabadítani a felejtés és kultikusság kelepceből. Mit jelent mindez? Azt, hogy „mindent” meg kell tudni a magyar emigráció irodalmáról. Azaz megalkotni azt a közeget, ami egyszerre emlékezés és napi realitás. A jelenlévő múlt, amiben ott a leírás és az utólagos ítélet, a regé-

nyesség, az álmvilág és a könyvek józan varázslata. Olyasféle közösen írt nagyregény, aminek a szerzői között ott vannak a filológusok, az íróutódok, a gyűjtőmunkát végző szakemberek... Hogy együtt legyen minden, ami fellelhető – a versek, esszék és beszélek, a levelezések, az emlékiratok, a megsemmisült – igen, igen – dokumentumok. Hogy ne csak azt tudjuk, mit írtak, hanem azt is, hogy hogyan éltek, ki kivel milyen viszonyban volt, ki milyen kapcsolatokban élt a környező mássággal, miféle rítusok kötöttek össze az írókat a tengereken túlról is, miféle családok sarjadtak körülöttük, mit értettek kalandon, szerelmen, éreztek-e rokonságot Arannyal és Kosztolányival, Mikessel és Tandorival, mit gondoltak hazájuknak és hazájukról, milyen nyelven álmodtak, káromkodtak és milyen nyelven sóhajtottak halálos ágyukon... Könyv sorozatokat látok magam előtt, összmagyar Magyar Klasszikusokat és Remekírókat, esszéregényeket, amik egyszerre játszódnak Kaliforniában és a Ferencvárosban, a hargitai fenyők alatt és a delibláti homokbuckák között, tanulmányokat, amikben a derék okoskodók azt próbálják kideríteni, hogy mi köze van Nyírőnek és Wass Albertnek Sütőhöz, Szilágyi Istvánhoz és Bodor Ádámhoz, Tollas Tibornak – mondjuk, miért ne – Petri Györgyhöz és Nagy Gáspárhoz, Határ Győzőnek Juhász Ferenchez és Lászlóffy Aladárhoz, Faludynak Szilágyi Domokoshoz, meg fordítva, Tűz Tamásnak Radnótihoz, Bakucz-nak Szepesi Attilához és Szöcs Gézához. Hogy hoztak-e és mit hoztak – legalább utólag – a bezárt hazába filozófiából, formai tapasztalatokból, miféle életmódajánlásokat, tájélményeket, érzelmi egzotikumokat... Ez a „harmadik kötet” valami olyasvalami lenne, amit nem tudunk körülhatárolni, azaz bekebelezni... Ez valamiféle imagináriusan realizisztikus vendéglátóhely lenne ez... Mint ahogy egy korszak magyarsága invitál maga közé, ha belelapozunk a Kazinczy-levelezés húszegynéhány kötetébe, ha odakeveredünk a Centrál kávéházba a nagyablak előtti asztalhoz, vagy a Darlingba a kabáthalmok közé, ha a marosvécsi kastély kertjébe együtt fújuk az ég felé a szivarfüstöt Bánffy Miklóssal, kavargatjuk a híg kávé a Magyar Rádió Pagodájában Juhász Ferencsel és Pilinszky Jánossal, vagy hallgatjuk Hajnóczy Péter előadását az unikum egészségjavító hatásáról a Mozgó Világ két szűk szobájának egyikében, a szomszédban ott a cipőboltnak álcázott Hadik Kávéház, fent meg a tető és az ég alatt Csontváry vásznainak emléke, Ady régi padjáról nézve az alkonyi fénybe egy régi erdélyi fürdőhelyen, vagy az angol rádió Bush House-ának kantinjában pudingot piszkálva és Cséről beszélgetve és Aczélt figurázva Siklós Pistával és Neményi Ninonnal, bodorított hajunkon cilinderrel a Pilvax előtt, az Írószövetség közgyűlésén valamikor a XIII. kerületi pátbizottság épületében Csoórral és Páskándival rekedtre beszélt mondatok között, vagy egy nyári kertben Nagyborzsönyben, Egyházashetyén vagy Pestújhelyen, foci után sörözve és az ebédet hangoskodva dicsérve, míg a háziasszony mosolyogva legyint és eltűnik a fák meg a virágok között... valami felfoghatatlan ragyogásban...

*2024. november 23-án,
valamikor negyed kettő után*